

Iz zavičajne povijesti Španovice

Zrile, Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:933350>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-08**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja

Sveučilišni integrirani prijediplomski i diplomski studij

Učiteljski studij

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja - Odsjek za razrednu nastavu

Sveučilišni integrirani prijediplomski i diplomski studij

Učiteljski studij

Iz zavičajne povijesti Španovice

Diplomski rad

Lucija Zrile

Student/ica:

Mentor/ica:
doc. dr. sc. Ante Delić

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Lucija Zrile**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Iz zavičajne povijesti Španovice** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 27. ožujka 2024.

SAŽETAK

Ovaj diplomski rad izlaže priču Španovice – hrvatskog naselja koje iza sebe ima bogatu i bolnu povijest te se nalazi na pola puta između Pakraca i Požege. Naselje Španovica dijeli sudbinu Boričevca, Cetingrada, Udbine, Gvozdanskoga i Zrina gdje su Hrvati u Drugom svjetskom ratu usmrćeni i protjerani bez prava na povratak domovima. Usprkos bogatoj kulturi koju su obilježavali drugačiji običaji, razvijeno gospodarstvo i jezik karakterističan samo za njih; Španovica je danas poznata isključivo kao "sablasno selo", selo s dva imena, s dvije strane povijesti. Cilj ovog diplomskog rada je organizirano i sustavno predočiti slijed događaja koji su doveli do današnje slike o selu, istražiti i preispitati neke od tvrdnji koje nalazimo u literaturi, dati jasan pregled europske, pa time i lokalne povijesti, te time ukazati na uzročno – posljedičnu vezu.

Ključne riječi: Španovica, Drugi svjetski rat, kultura Španovice, ratni zločin u Španovici, jezik i običaji Španovice, zavičajna povijest Španovice

SUMMARY From the local history of Španovica

This thesis unfolds the story of Španovica, a Croatian settlement that carries a rich and painful history situated approximately halfway between Pakrac and Požega. Španovica shares the fate of Boričevac, Cetingrad, Udbina, Gvozdansko and Zrin where Croatian people were murdered and exiled during Second world war, with no right to return to their homes. Despite the village's rich culture characterized by distinct customs, developed agriculture and economy as well as language unique to its inhabitants, Španovica is now known exclusively as an “eerie village”, with two names and two sides of history behind it. The purpose of this thesis is to systematically present the sequence of events that led to the current perception of the village, explore and reconsider some of the claims found in the literature, provide a clear overview of European, therefore local history, and thereby highlight the causal relationship.

Keywords: Španovica, World War II, culture of Španovica, war crime in Španovica, language and customs of Španovica, local history of Španovica

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. POVIJEST PROSTORA ŠPANOVICE DO 19. STOLJEĆA	2
3. POVIJEST ŠPANOVICE DO PRVOG SVJETSKOG RATA.....	10
4. POVIJEST ŠPANOVICE TIJEKOM I NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA.....	19
4.1. KULTURA I OBIČAJI ŠPANOVICE.....	30
5. HRVATSKI NAROD U DRUGOM SVJETSKOM RATU	38
5.1. ŠPANOVICE U RATNOM VIHORU	42
6. SUDBINA ŠPANOVICE POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA	51
7. ŠPANOVICE DANAS	57
8. ZAKLJUČAK	65
9. LITERATURA	66
10. ŽIVOTOPIS	67
11. POPIS ILUSTRACIJA.....	69
12. POPIS TABLICA.....	70

1. UVOD

Povijest zavičajnog kraja Španovica usko je povezana s hrvatskom poviješću. Iako malenog teritorija, Hrvatska iza sebe ima bogatu povijest punu osvajanja, ujedinjavanja te konačno i osamostaljivanja. Nemoguće je pričati o njenoj povijesti, a zanemariti iskustva i značaj ljudi koji su ju stvarali. U današnjoj literaturi dostupne su nam mnoge informacije o istome, međutim nekada je teško iz svih narativa posložiti objektivnu, koherentnu sliku koja može poslužiti u daljnjem obrazovanju i odraslih i mladih. Pogotovo je teško to napraviti za lokalnu povijest, gdje se i sjećanja i činjenice isprepliću. Također, ako ne pogledamo sliku iz šire perspektive, teže je uvidjeti posljedice zbivanja, pogotovo ako nisu kronološki objašnjene. Ovaj rad prikazat će slijed zbivanja na nacionalnoj i lokalnoj razini na temelju činjenica, kako bi u konačnici mogli razumjeti uzroke i posljedice povijesnih događanja. Na kraju, ali ne manje važno, ovaj rad nema namjeru dati konačnu riječ o ovoj temi. Dapače, njegova namjera je otvoriti temu o kojoj se još puno toga treba reći i istražiti.

2. POVIJEST PROSTORA ŠPANOVICE DO 19. STOLJEĆA

Današnje područje Hrvatske u 16. stoljeću je izgledalo puno drugačije, što u pogledu geografskih granica, što u pogledu političke atmosfere. Hrvatska se nalazila u personalnoj uniji s Ugarskom kada prostor istočne i srednje Slavonije pada pod osmansku vlast – osvajača koji su do kraja 14. stoljeća osvojili velik dio Bizanta, gotovo cijelo područje Male Azije i znatan dio Balkana.¹ Tadašnje Osmansko Carstvo je u svojoj biti bila vojna organizacija. Naglasak je bio na pljačkanju i ubiranju danka, osmanskim se krajevima nametao feudalni poredak, dok je upravni sustav bio zadužen za osiguravanje ljudi za vojsku.² Ovakva organizacija prostora bila je zahtjevna i zamorna, ratovi koje su vodili pri osvajanju ostavljali su pustoš, što bi uveliko ometalo gospodarski razvoj kneževina. Danji razvoj hrvatskih dijelova usporavala je i strana okupacija, pod koju su padale kroz pojedina razdoblja. Hrvatska je izgubila mnogo tijekom sto godina osvajanja i teških poraza te je do 1540. godine Osmanska vojska zauzela područje Jajca, osvojila Požegu i Klis te krenula prema Beču. Najveći dijelovi Hrvatske i Ugarske vraćeni su Habsburgovcima tek 1699. godine.³

Prostor koji će naseliti budući Španovčani nalazio se u dolini rijeke Pakre, omeđen strmim obroncima planine Psunj i blagim brežuljcima Papuka, prekriven livadama i šikarom.⁴ Srednjovjekovni period u Slavoniji započeo je uništenjem utjecaja i ostavštine rimske civilizacije. Iako ne mnogo, postoje zapisi o stanovnicima koji su naseljavali područje oko Španovice prije samih Španovčana, starosjedilačkim Hrvatima koje su Turci zatekli. Starosjedilački Hrvati bivali su većim dijelom porobljeni, a ostatak, da bi izbjegao isto, napustio je svoje nastambe i pobjegao. Osmanski osvajači sada su bili sukobljeni s novim problemom – osvojeno se područje opustošilo i bilo je nenaseljeno, stoga je bilo u riziku od vraćanja pod prijašnju vlast.⁵ Da bi to spriječili, Osmanlije su na prostor Pakračke okolice počele doseljavati Srbe iz Bosne, koji su promijenili etničku i jezičnu strukturu tog prostora. Stoga su prazna sela između Požege i Pakraca naseljena s između 1 500 i 2 000 muslimana i Srba do kraja 1550. godine.⁶ Jedno od rijetkih nenaseljenih

¹Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća I. dio (1800. do 1914.)*, Zagreb, 2005., 13

² *Isto*, 26

³ *Isto*, 29.

⁴ Tonči ERJAVEC, *Španovica. Kronika nastajanja i nestajanja*, Zagreb, Novi Liber, 1992., 13.

⁵ Violeta HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, Slavonski Brod, 2004., 81. – 84.

⁶ Gordan VUKIĆ, *E - povijest pakračko - lipičkog područja*, 47.

mjesta ostala je dolina uz potok Pakru, prostor buduće Španovice, od Dragovića do Branežaca, koja je puna tri stoljeća služila samo za ispašu stoke ostalim, naseljenim selima.⁷

Slika 1. Sandžak Pakrac (izvor: <http://digi-pakrac.com/pakrac-i-okolica-od-ranoga-srednje-vijeka-do-kraja-16-stoljeca/>)

Hrvatske zemlje su od početka 18. stoljeća bile u sastavu velikih država – Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, posljedično čemu je uslijedila borba protiv monarhije i za ujedinjenje hrvatskih krajeva. Pored ideja ujedinjenja, pojavljuju se i ideje Francuske revolucije, koju su hrvatski vojnici kao dio Habsburške vojske donosili u hrvatske krajeve. Napoleon je svojim osvajanjima omogućio nestanak Mletačke Republike što je utjecalo na razvoj težnje o sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. Habsburška Monarhija je u vrijeme prve polovice 19. stoljeća bila pretežito agrarna zemlja neujednačenog razvoja, a hrvatski primorski krajevi su još od Mletačke vlasti bili opustošena i nerazvijena regija, stoga tek francuskim reformama započinje razvoj.⁸ Kao posljedica razvoja završena je gradnja najkraće prometnice koja je spajala Rijeku i Karlovac – Lujzijanske ceste.

⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 14.

⁸ D. DUKOVSKI; *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 87.

Luzijanska cesta se ubrajala u najbolje prometnice Monarhije, adekvatno zadovoljavajući potrebe tadašnje trgovine i industrijske proizvodnje. Nakon njenog otvaranja, prometna vrijednost stare ceste Karoline se gubi, tj. ista biva korištena samo za rijetki mjesni promet. Duga gotovo 106 kilometara, Karolina je bila prva poveznica panonskog i primorskog područja Hrvatske, a karakterizirao ju je nekvalitetan uski kolnik s velikim nagibima i ostrim zavojima.⁹

Slika 2. Prikaz relacija povijesnih makadamskih cesta (izvor: Roko ČOVIĆ, *Utjecaj cestovne mreže na razvoj turizma u Republici Hrvatskoj*, završni rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet prometnih znanosti, 2015., dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:>)

Cesta Karoline prolazi i kroz mjesto od kuda prvi stanovnici Španovice dolaze – Ravnu Goru, koja se nalazi u Gorskom kotaru i čiji točan datum nastanka nije zabilježen, ali znamo da je postojala i prije Karolinske ceste. Područje je bilo naseljeno od srednjeg vijeka, ali je tijekom Osmanskih osvajanja razoren i opustošen. Dio starosjedioca se vratio u 17. stoljeću, a nagađa se da je sami postanak naselja vezan za osnivanje talionice i kovanice novca 1651., kada je knez Frankopan

⁹ Tino DODIG, *Stare Hrvatske ceste*, Završni rad, Šibenik, 2018., 7.-9.

pozvao kranjske rudare, metalce i graditelje na to područje.¹⁰ Zasigurno znamo da je bilo najvećim dijelom naseljeno gradnjom ceste Karoline koja je stigla do tamo 1732. godine. Zapisano je da su taj kraj naseljavali pravoslavni stanovnici iz okoline Cazina prije spajanja ceste, koji su kasnije prešli na katoličku vjeru, te da su dolaskom Karoline, carskom naredbom, doseljeni slovenski "rovtarski" rušači, tesari i kirijaši.¹¹

Zemlja Gorskog kotara bila je malo i teško obradiva stoga su stanovnici Ravne Gore ovisili o radu muškaraca van kućanstva. Muškarci su radili u šumama, na gradnjama cesta i željezničke pruge kao i na prijevozu robe. Odobrenjem urbara iz 1772. godine koji se odnosio i na područje Ravne Gore, obilježene su dužnosti i prava kmetova, a među prezimenima prvih kmetova u Ravnoj Gori možemo naći i ona koja se kasnije pojavljuju na popisima stanovništva u Španovici. Dok su se Hrvati borili za stvaranje i provođenje nacionalne svijesti i ideje, žitelji Ravne Gore borili su se protiv epidemije kolere i novonastalom nezaposlenošću.¹² Naime, nakon otvaranja nove ceste, Karolina, koja je Ravnoj Gori značila život, gubi svoju komunikacijsku i prometnu vrijednost. Ovakav čimbenik, uz loše životne uvjete i pojavljivanje kolere koje je rezultiralo pomorom stanovništva, primorao je preživjele stanovnike na započinjanje vala iseljavanja s tog prostora put Slavonije.¹³

Razdoblje 19. stoljeća obilježeno je buđenjem hrvatske nacionalne svijesti i prvim sukobima hrvatskih i mađarskih predstavnika u zajedničkom saboru.¹⁴ Politička atmosfera Europe još je jednom obilježena revolucijom, ali i gospodarskom krizom. Kriza je započela kao poljoprivredna, nastavila se kao industrijsko – financijska, a završila kao politička i revolucionarna. Nemiri koje je revolucija donijela obilježili su 1848. godinu, a događaje su pratili masovni pokreti naroda u svim krajevima Carstva, zajednički zahtijevajući isto – demokratsku reformu i nacionalnu emancipaciju te ukidanje feudalizma.¹⁵

¹⁰ Antun HERLJEVIĆ, "Ravna Gora", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 10/1965., br. 1964-1965, 7.-8.

¹¹ Zvonimir ERJAVEC, *Španovački rodoslov: rekonstrukcija mjesta kojeg više nema*, Pakrac, 2006., 7.

¹² A. HERLJEVIĆ, "Ravna Gora", 11.-18.

¹³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 13.

¹⁴ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 92.

¹⁵ *Isto*, 99.

Slika 3. Zemljopisna karta Europe 1850. godine (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 119.)

Unatoč revolucijama diljem zemlje protiv monarhije, došlo je do uspostave apsolutizma. Hrvatska je bila oslobođena državnopravnih veza s Ugarskom, ali je Monarhija sada bila koncipirana kao centralistička država s austrijskom prevlašću, a svi zahtjevi o ujedinjenju su odbijeni od strane Cara. Već sljedeće godine nastupa razdoblje poznato pod nazivom Bachov apsolutizam koji je ishodovao ukidanjem hrvatskih državnih institucija, raspuštanjem Hrvatskog sabora, zabranom hrvatske zastave i uvođenjem njemačkog kao službenog jezika u škole i urede. Iako su pozitivnije reforme bile vezane za povećanje pismenog i educiranog stanovništva, ovakva politika utjecala je na sve narode Monarhije, ali je bio korak u pretvorbi staleškog feudalnog društva u industrijsko građanstvo. Politička atmosfera nakon proljeća naroda začela je nove ideologije i političke pokrete.¹⁶ Nakon poraza u ratovima i ratnih okolnosti, pritisak Beča u Hrvatskoj se smanjio, a situacija je primorala Austriju na pregovore s Ugarskom, koji su vodili u smjeru stvaranja dualističke države tj. do sporazuma i rađanja Austro-Ugarske, koja je Nagodbom podijeljena na dvije cjeline. Hrvatska i Slavonija pripale su Ugarskoj, a Dalmacija i Istra Austriji.¹⁷

¹⁶ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 115.-116.

¹⁷ *Isto*, 165.

Konačno, lokalno stanovništvo Ravne Gore započinje najveći val migracije za Slavoniju 1865. godine. Iste je godine Bečka banka kupila zemljište doline Pakre od veleposjednika, razdijelila ga na jednake parcele i dala ga na prodaju preko Prve hrvatske štedionice. Ukupno je bilo formirano 96 posjeda čija je podjela podsjećala na kolonističke podijele u SAD-u, a svaki posjed je obuhvaćao šest do devet jutara zemlje.¹⁸ U kupovinu i seobu uputili su se i oni slabijeg imovinskog stanja u starom kraju, sa slabijim izgledima preživljavanja zbog mnogobrojne djece. O njihovom imovinskom stanju ukazuje i činjenica da su neki od prvih doseljenika došli pješice. U jednim kolima s volovskom zapregom, ili jednim konjem, vozile su se po dvije obitelji s ono malo imovine što su posjedovali.¹⁹ Osim stanovnika Ravne gore, postojale su i obitelji koje su posjede kupili i naselili, a dolazili su s područja općine Pakrac, čije je tlo oskudijevalo vodom i kamenom. Prva sagrađena kuća u Španovici bila ona u vlasništvu obitelji iz Gaja (općina Pakrac).²⁰

O samom imenu Španovice, nažalost, zapisano je jako malo. Od kraja 17. stoljeća do sredine 18. odvijao se proces prelaska imanja iz vlasništva Dvorske komore u posjed plemićkih obitelji i vjerskih institucija. Zapisano je da je kralj Karlo III. 1728./1729. godine poklonio imanje Pakrac dvorskome savjetniku i kancelaru Joannu Theodoru barunu ab Imsenu. Time je uspostavljeno vlastelinstvo Pakrac, u čijem se sastavu nalazilo 35 sela i sami Pakrac. Nema podataka da je barun boravio na vlastelinstvu, ali je sigurno upravljao imanjem šaljući instrukcije upravitelju, što je bio uobičajeni način gospodarenja stranog plemstva koje nije živjelo na vlastitim imanjima. Umjesto baruna, glavnu su riječ vodili upravitelji – provizori ili španovi kojima su bili podčinjeni niži službenici, neposredni izvršitelji vlastelinskih naloga, nadstojnici imanja i panduri koji su mogli koristiti silu za izvršavanje istih naloga.²¹

Znamo da je selo dobilo ime po nekom vlastelinskom nadgledniku "Španu", međutim ne postoje pisani dokazi o kome se točno radi. Možemo zaključiti da je postojao utjecaj veleposjednika koji su bili vlasnici zemlje koju je kupila Bečka banka. Prije kupovine Bečke banke, oko 1850. godine, spominju se veleposjednici Anton Henry, Alfons D'Heurex i Alfred Kendler.²²

¹⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 14.

¹⁹ *Isto*, 17.

²⁰ *Isto*, 15.

²¹ Gordana VUKIĆ, *E - povijest pakračko - lipičkog područja*, 59.

²² T. ERJAVEC, *Španovica*, 17.

Sam osnutak Španovice nije prošao bez incidenata. U literaturi se navodi sljedeće: "U arhivu Požeške županije (u Požegi ili u Zagrebu), te u pakračkoj gruntovnici, ne bi smjelo biti teško pronaći ranije dokumente, na osnovi kojih je parcelacija morala biti obavljena već 1864., što nije moglo proći bez pobune okolnih sela mnogo ranije od lipnja 1865."²³

Nagađa se da su se stanovnici okolnih sela protivili odluci o dodjeli šume i pašnjaka za ispašu: "Iz njihovog očitovanja vidi se da je "segregacija" (1864?) vodila računa o dodjeli šuma i izpaša za okolna sela (shvaćam, u predhodnom vlasništvu grofa Jankovića?), ali su oni htjeli sve, iako za tu zemlju nikad nisu platili niti jednog forinta, za razliku od Španovčana, koji su još godinama odplaćivali svoje posjede."²⁴ Vješti doseljenici su svakako uspjeli tijekom ljeta i jeseni te godine podići tridesetak kuća, građenih od drveta i pletera, usprkos protivljenju okolnih sela.

Naseljavanje Španovice, bez obzira tko ju je točno naselio, je započelo 1865. godine, a traje do 1868., odnosno 1870. godine. Već do kraja 1868. godine naseljeno je svih 96 posjeda s doseljenicima iz Ravne Gore i nekih dijelova Slavonije, a ostale pridošlice stizale su postupno, najčešće kao obrtnici, pa stoga možemo smatrati da je naseljavanje završilo 1870. godine. Značajno je na kraju ipak spomenuti da se 1869. godine ime Španovica prvi put pojavljuje u popisu stanovništva, na kojem nije postojala 1857. godine, s 293 žitelja.²⁵

²³ Z. ERJAVEC, *Španovački rodoslov*, 11.

²⁴ *Isto*

²⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 16.

Z a p i s n i k

Od 2-a listopada 1865

*Sastavljen u povjerenstvu u Dragoviću uslied
zaključka skupštine od 6-a lipnja 1865 br. 667-668*

*Uslied zaključka skupštine od 6-ga lipnja 1865 br. 667-668i dotično od 24-ga
serpnja 1865 br. 906 ima se radi po Vlastelinstvu Pakračkom potražene dozvole za
utemeljenje nove naseobina u Španovici povjerenstveno izvidjenje preduzeti.*

*Tim povodom je izaslano povjerenstvo na današnji dan na lice miesta uputilo se
i pokle je shodno izvidjenje preduzeto, ponajprije je o tom samoga vlastelinskog
punomoćnog ravnatelja saslušalo, koj sliedeće očitovanje daje.*

*Vlastelinstvo Pakračko posieduje u hataru obćinah Dragović, Grahovljani,
Šumetlica i Čaklovac što šikare što u zemljami 1060 jutarah svoje vlastitosti postavše
poslie već obavite doveršene segregacije, na ovom prostoru duž državne ceste medju
Dragovićem i Bućjem namierava vlastelinstvo utemeljiti naseobinu pod imenom
«Španovica» koja će (se) sastojati iz 120 kućah, jedne cerkve, jedne učione i
1 kerčme.*

*Zastupnici gore spomenutih obćinah protive se podignutju naseobine, i to zato
što je taj prostor njihova starina, da su uvijek tamo marvu pasli, da su oni u ostalom
dobili kroz segregaciju opredieljenu šumu i pašu s kojom ne mogu živiti i zato budući
oni bez ovog prostora koj se namierava upotriebiti za utemeljenje naseobine živiti ne
mogu, to takodjer nikako pristati ne mogu na namieru vlastelinstva.....*

*(Slijede podpisi devetorice članova županijskoga izaslanstva i devet «križeva» uz imena
devetorice okolnih seljaka.)*

Temeljem preduzetih izvidjenjah i danih očitovanjah povjerenstvo daje sliedeće

M n i e n j e

*Budući da prostor na kojem se namierava podignuti ova naseobina saćinjava
vlastelinsku svojinu, sastojeću iz šikarah i zemaljah, te je uslied povjerenstvenog
izvidjanja taj prostor za naseobinu prikladan, to povjerenstvo tim više predlaže, da
se potražena dozvola za utemeljenje ove naseobine podieli, što se ova namierava
podignuti na javnom drumu, i što javna siegurnost preporučuje, nu da se ipak
propisi gradjevnog reda toćno obderže, da se naseobina na pravac dovede.*

(Slijede podpisi župana Kraljevića i još četvorice - žup. podbilježnik, itd.)

* * * * *

Slika 4. Slika prijepisa originalnog zapisnika o sporu 1865. godine (Izvor: Z. ERJAVEC, *Španovaćki rodoslov*, 12.)

3. POVIJEST ŠPANOVICE DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Jedna od posljedica revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe bio je dolazak Ivana Mažuranića na bansku čast. U sedam godina njegovog vodstva otvaraju se brojne osnovne i srednje škole u Hrvatskoj i ukida utjecaj Crkve na školske programe i planove te modernizira uprava i sudstvo.²⁶ Tada se pojavljuju prvi oblici budućih pučkih škola. Opća pučka škola u Pakracu je ustrojena 1878. godine. U Ravnoj Gori, starom kraju Španovčana, prva pučka škola je otvorena skoro sto godina ranije – 1786. godine, a pohađanje škole je bilo obvezno i za mušku i za žensku djecu. To znači da su prvi doseljenici u Španovici bili pismeni; kao i doseljenici iz Slavonije, koji su se služili još i njemačkim jezikom. Međutim, zgrada pučke škole u samoj Španovici ili "Učiona", izgrađena je i otvorena 1884. godine, stoga je jedan naraštaj ostao dijelom nepismen, pored pismenih roditelja.²⁷

Slika 5. Zemljovid Europe 1871. godine (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 174.)

²⁶ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 168.

²⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 69.

Za područje Španovice u ovom vremenskom okviru karakterističan je ogroman razvoj gospodarstva, kulture i jezika. Putem usmene predaje i prema postojećim zapisima, naglašeno je više puta da su Španovčani bili karakteristično razvijeni. Unatoč tome što su se nalazili na području Slavonije, stanovnici sela gradili su kulturu bližoj goranskoj nego slavonskoj, koja se uzročno morala razlikovati od ostalih sela na tom području, pogotovo kada govorimo o jeziku.

Prostorne prilike koje smo već spomenuli, poput obronaka i pašnjaka, te obilje vode, omogućile su nesmetani razvitak gospodarstva. Dodatnim krčenjem šikara dolazi do više obradivih površina, koja je odgovarala žitaricama i kukuruzu. Krčenjem šuma dobivala se i zemlja pogodna za uzgoj krumpira, stoga su ovakvi uvjeti bili su pogodni za osnivanje i opstanak novog naselja.²⁸

Slika 6. Ilustracija stare Španovice (izvor: osobni arhiv autorice)

Selo se razlikovalo od okolnih i po samom izgledu kuća, ali i po infrastrukturi, a stanovnici Španovice se kroz starije putopise i literaturu opisuju kao napredni, radni i štedljivi, te osobito vješti u šumarskom zanimanju. Šume su bile temeljni izvor novaca; Španovčani su šume rušili, sjekli, cijepali i prevozili, pa čak i djelomično obrađivali u ugljen i pepeo.²⁹

²⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 25.

²⁹ *Isto*, 26.

Ovo je značajno utjecalo na zapošljavanje – mnogi su bili zaposleni u upravi za šumsku industriju. Muškarci su zarađivali novac van kuće, kao i tijekom života u Ravnoj Gori, te bi tek povremeno dolazili kućama. U šumama su živjeli u "bajtama" – kolibama koje su imale krov na "jednu vodu"³⁰, bez vrata, s vatrom na ulazu iznad koje je bio obješen kotao za pripremanje hrane. One su obično bile napravljene za dva do tri čovjeka, naspram drvenih 'kalibea'³¹ koje su mogle držati deset do petnaest ljudi. Takve su kolibe imale kupolast krov na "četiri vode" na čijem se vrhu nalazio otvor za dim. Ognjište je bilo okruženo drvenim podijem visine kreveta koji se koristio za spavanje. Muškarci koji su se duže zadržavali u kući, u društvu su bili manje cijenjeni. Onaj manji, stariji dio muškaraca koji je ostajao u kući, svojom je spregom orao zemlju ostalim mještanima za novac. Stoga je bilo najviše drvosječa, a šumski poslovi su se obavljali ručno, ali s odličnim alatom.³²

Osim 'sanjkača'³³, ni jedan šumski posao nije se obavljao individualno, već u grupi, a radna grupa na pojedinoj vrsti se nazivala "partija", koja je zajednički radila i dijelila zaradu. "Kompanija" je bila viši oblik udruživanja rada i radnih sredstava, sa zajedničkim rizikom na određenom poslu ili na duže vrijeme. Kada bi netko od "kompanjona" ojačao da je u stanju sam preuzeti zadatak cijele kompanije, on bi postao "akordant". Već 1890. godine pojavljuju se prvi akordanti.³⁴

Teret poljoprivrednih djelatnosti snosile su žene koje su ostajale doma. Dječaci i djevojčice su zarađivali novac na razne načine – dječaci su najčešće radili na pomoćnim poslovima u šumi, a djevojčice su kretale u grad. Mlađe su služile kao dadilje, a starije kao sobarice, kuharice i vešarice. One su se tako odmakle od sela i odlazile u svijet, upoznavajući gradove poput Zagreba i Beograda. Ujedno, djevojke bi na taj način do udaje uštedjele za vlastiti miraz³⁵, a po potrebi su financirale i ostatak obitelji u selu te donosile građansku kulturu i modu nazad u selo.³⁶

Stočarstvo je isto bilo specifično – Španovčani stoku nisu uzgajali sami, već su je uglavnom kupovali. Ako su držali stoku, najčešće je bila zaprežna stoka poput volova i konja. Krave su se

³⁰ Krov na jednu vodu – krov sa samo jednom kosom plohom, jednostrešni krov

³¹ Kalibea – španovačka riječ za kolibu

³² T. ERJAVEC, *Španovica*, 26.

³³ Sanjkači – muškarci koji su s brda ručno prevozili drvo sanjkama do sela, fizički iznimno snažni

³⁴ *Isto*, 31.

³⁵ Miraz – imovina koju žena unosi u brak kao svoj doprinos obitelji

³⁶ *Isto*, 28.

držale isključivo zbog mlijeka, a kobile su držali samo pojedinci koji nisu radili u šumi, a imali su više zemlje.³⁷

Posebno poštovanje sela imali su konji. Dok okolna sela drže male, brdske konjiće, Španovčani su uzgajali teške, 'kirijaške' konje. Konj je u Španovici bio sveta životinja, čak i ponos obitelji. Kroz svakodnevnu komunikaciju, nisu govorili "Doći će tata" kada bi se muškarci vraćali iz šume, već "Doći će konji". Čak se smatralo obiteljskom tragedijom ako bi se nešto dogodilo konjima.³⁸ O konjima, konjskoj i vučnoj opremi su brinuli kočijaši. Oprema je bila toliko osebujna da je bilo lako u cijeloj Slavoniji prepoznati španovačku opremu.³⁹ Jedan dio kirijaša⁴⁰ se ujedno bavio i izvozom kamena na cestu Pakrac-Požega i Pakrac-Okučani iz kamenoloma u: Orljavcu (20 km od Španovice), Branešcima (5 km od Španovice), Šumetlici (55 km od Španovice), Šeovici (15 km od Španovice) i Donjim Rogoljima (31 km od Španovice).⁴¹ Osim ovih zanimanja, posebna specijalnost bila je proizvodnja drvenog ugljena i proizvodnja pepela koju su dobivali izgaranjem drveta, koji se izvezio u Europu zbog potreba razvijajuće kemijske industrije.⁴²

Prvi obrtnici su se pojavili seobom iz starog kraja, a zanat obrtnika se prenosio unutar obitelji, s oca na sina. Navode se sljedeći obrti i obrtničke djelatnosti koje su postojale u Španovici: mlin, strojobraverska radionica, stolarska radionica, postolarska radionica, kolarska radionica, opančarska radionica, bačvarska radionica, remenarska radionica, kovačka radionica, krojačka radionica za muškarce, krojačka radionica za žene, brijačka radnja, mesnica, ciglana, krečana, zidari, tesari, babice (primalje), pekari, trgovine mješovitom robom i gostionice.⁴³ U Španovici je 1905. godine otvorena i Poštanska agencija koja je pokrivala područje od oko 40 sela.⁴⁴

Kraj 19. stoljeća u selu je obilježila izgradnja željezničke pruge, zbog potreba izvoza prirodnih bogatstava i izdizanja nove građanske klase veletrgovaca - 1893. godine izgrađena je prva uskotračna željeznička pruga od Pakraca do Španovice, a druga je građena na Psunju do Okučana. Produžena je i šumska pruga od Španovice do Bučja 1907. godine, pa zatim preko Kamenskog do

³⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 26.

³⁸ *Isto*, 27.

³⁹ *Isto*, 29.

⁴⁰ Kirijaš – prijevoznik s konjskom zapregom

⁴¹ *Isto*, 31.

⁴² *Isto*, 30.-31.

⁴³ *Isto*, 40.

⁴⁴ *Isto*, 43.

Zvečeva. Tim prometnicama potaknut je promet šumskih resursa - vlakovi su vozili i danju i noću stoga je zavladała "šumska" groznica, koja je rezultirala boljom zaradom Španovčana.⁴⁵

Na nacionalnom planu, Ban Károly Khuen – Héderváry je do 1903. godine kontrolirao Sabor i uspio razjediniti hrvatske političke stranke, potkupljujući ih povlasticama i visokim dužnostima kojima je stvorio rascjep u odnosu sa Srbima i srpskim političarima. Također je uspio utišati nacionalnu borbu, te time onemogućio stjecanje veće hrvatske samostalnosti. Srpskim političarima u Hrvatskoj je skrenuo pozornost s protumađarske vlade pa su posljedično oni počeli širiti velikosrpsku ideju. Svaka borba hrvatskih političara protiv bana na kraju bi se svela na progone ili uhićenja. Otvorio je besplatne škole na mađarskom jeziku, uveo obvezni mađarski jezik u gimnazijama, podigao javne zgrade, muzeje i kazališta, u naumu da smakne pogled sa svoje nasilne politike i vladavine. Krajem njegove vladavine, 1903., okuplja se skupina nove generacije hrvatske ideje, koja je organizirala masovne demonstracije i zahtijevala građansku slobodu. Seljaci se nekontrolirano bune, razbijaju prozore mađarona, tjeraju mađarske činovnike iz ureda i pale mađarske zastave. Podršku novim demonstracijama, u koje su sada bile uključeni svi društveni slojevi, pružaju Hrvati diljem Monarhije, što je jasno obilježilo ovo razdoblje kao najsnažniji protumađarski pokret do tada. To doba obilježava i Stjepan Radić, koji uz svoga brata Antuna, pokazuje da i selo postaje nacionalno svjesno te 1904. osniva Hrvatsku pučku seljačku stranku. Počeci stranke bili su skromni, ali stranka je uvela probleme seljaka u politiku.⁴⁶

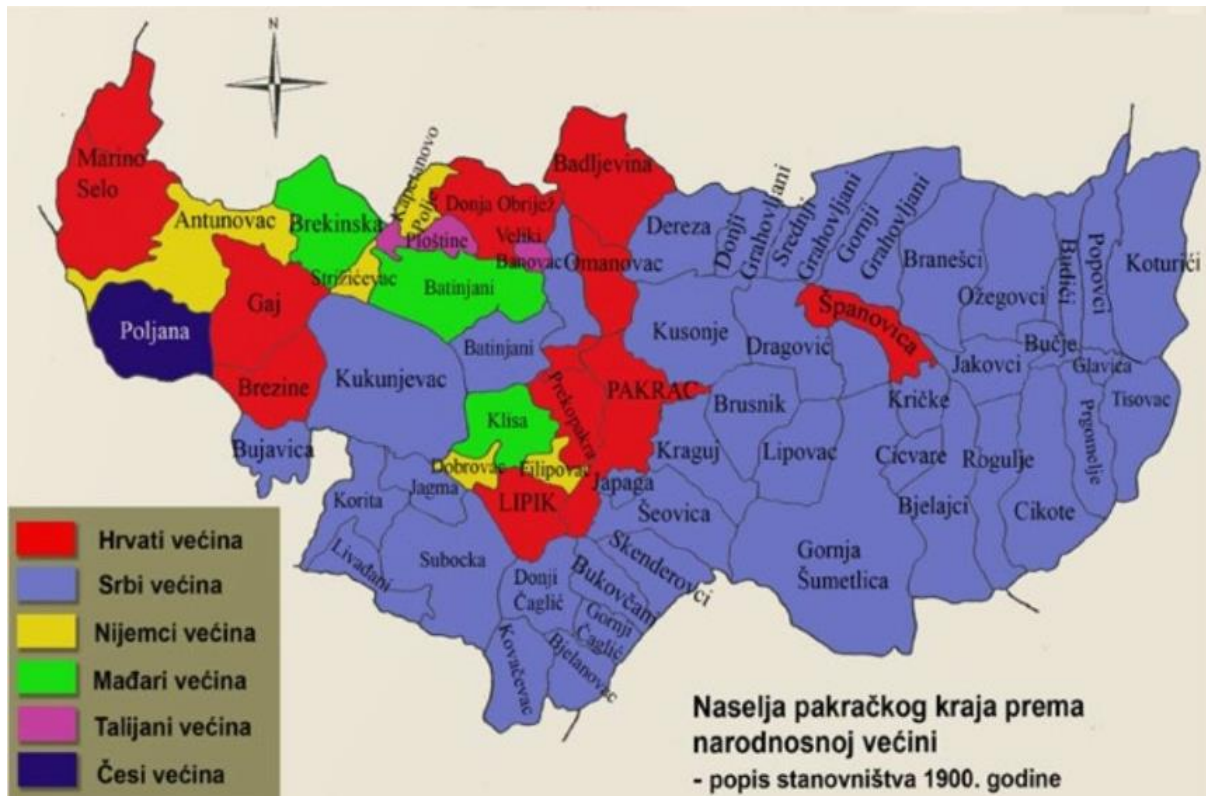
Problemi industrijalizacije i povećane mađarizacije očitovali su se i u Španovici – oko 1909. godine, veću grupu mladih Španovčana zahvaća val iseljavanja u Ameriku. To je ujedno predstavljalo ispušni ventil mladog i prenapućenog sela u to doba. Najbrojnije iseljavanje dogodilo se 1912. godine; putovalo se uglavnom ilegalno – bez putovnice, prebacivanjem u Zagreb, pa preko sjeverne Italije u Švicarsku, gdje je bio ured za useljavanje u Sjedinjene Američke Države. Put se nastavljao do francuske luke Le Havre, a odatle do Engleske, gdje se prekooceanskim brodom putovalo do New Yorka. Mladi su putovali oko 14 dana do Amerike. Glavnina odseljenika ostao je u SAD-u, a nekolicina se vratila nakon par godina ili pred sam Prvi svjetski rat.⁴⁷

⁴⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 32.-33.

⁴⁶ Opš. D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 218.-219.

⁴⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 34.

Usprkos pobunama, vlast je nastavila s pokušajima u razvoju gospodarstva, ali i obrazovanja, stoga je 1909. godine uvedeno obvezno školovanje. Španovačka škola "Učiona", koja je sadržavala veliku učionicu na katu i stan za učitelja u prizemlju, je do 1909. godine tražila proširenje s obzirom na to da je postala premala za rastuće stanovništvo.

Slika 7. Prikaz naselja pakračkog kraja prema narodnosnoj većini 1900. godine (izvor: <http://digi-pakrac.com/pakracki-kraj-u-18-i-19-stoljecu/>)

Nakon 25 godina korištenja stare škole, dodatno se unajmljuje kuća za održavanje nastave. Ove dvije škole su se u Španovici nazivale velika i mala škola.⁴⁸

Prilikom otvorenja "Učione", banska je vlast predvidjela uvođenje mađarskog jezika, no Španovčani su se pobunili protiv toga te nakon dugih pregovora, ostala je nastava na samo hrvatskom jeziku. Redovna nastava trajala je četiri godine, a pete godine se pohađala tzv. opetovnica koja se održavala samo dva puta tjedno.⁴⁹ U školi se predavao i katolički i pravoslavni vjeronauk, a od izvanškolskih aktivnosti učenici su sudjelovali u priredbama s uvježbanim

⁴⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 34.

⁴⁹ *Isto*

programom koje su se održavale na kraju školske godine.⁵⁰ Nakon unajmljivanja dodatne učionice, manji broj učenika iz okolnih sela dolazi se školovati u Španovicu.⁵¹

Slika 8. Zgrada pučke škole u Španovicu (izvor: T. ERJAVEC, *Španovica*, 68.)

Za 57 školskih godina u Španovicu je radilo devet učitelja. Uz upravitelja škole postojao je i Školski odbor, koji je rješavao probleme različitih gospodarskih, financijskih i praktičkih naravi. Taj je odbor, uz pomoć čitavog sela, organizirao i platio pečenje cigle za novu školsku zgradu pred Drugi svjetski rat, te je ona kasnije i izgrađena.⁵²

S vremenom, djeca koja su se doselila s roditeljima iz starog kraja su odrasla, pa dotadašnje obradive površine više nisu bile dovoljne i prvotno kupljeni posjedi nisu mogli prehraniti udvostručen broj stanovnika. Obitelji su znale imati i po desetak djece, više po goranskom, nego slavonskom načinu života. S obzirom na to da žitelji okolnih srpskih sela nisu oskudijevali na zemljišnim površinama, a nisu se bavili šumskim radovima i od njih dobivali prihode, odlučili su se na prodaju zemljišta Španovčanima, pa je tako započelo kupovanje livada uz Pakru i ispod Branežaca te oranica Šumetlice, Grahovljana, Dragovića i Lipovca te se selo počelo širiti.⁵³

⁵⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 70.

⁵¹ *Isto*, 69.

⁵² *Isto*, 70.

⁵³ *Isto*, 33.

Kupovina vanjske zemlje bilo je samo privremeno rješenje, stoga su se kupovale potkućnice⁵⁴ i kuće gradile izvan Španovice, najprije u susjednom selu Dragoviću, a kasnije, oko 1909. godine, počelo je naseljavanje srpskih sela Ožegovca i Bučja. Najviše je Španovčana naselilo zaselak Štekovići.⁵⁵ Selo se, nakon nekoliko desetljeća, ekonomski rastočilo i podijelilo na pet specifičnih slojeva: trgovci, akordanti (veći i manji), obrtnici, kirijaši (slobodni i u kompanijama) i šumski radnici. Šumski radnici su bili najbrojniji i radili su u šumi i kao najamna radna snaga kod akordanata i u kompanijama; stoga su postojale i napetosti među ekonomskim slojevima u selu, najjače izražene između radnika i akordanata.⁵⁶

Period koji je uslijedio na nacionalnoj sceni bio je obilježen represivnijim mjerama i manjkom mogućnosti opozicije da iskaže i provede svoje političke ciljeve. Nakon saborskih izbora 1911., ban je podnio ostavku, a novi ban Slavko Cuvaj započeo je proces gušenja slobode naroda, najprije gušenjem tiska, zatim ukidanjem zakona o pravu okupljanja i postavljanjem policijskih povjerenika po gradovima.⁵⁷

Početak 20. stoljeća, interese nižih slojeva u Europi objedinila je ideja socijalne demokracije, koja je brzo prodrla i u španovački kraj. Mali su ljudi počeli shvaćati da i njima pripadaju prava.⁵⁸ Radničko selo poput Španovice bilo je kao stvoreno za prijem socijalističkih ideja iz Zagreba, stoga je prvi javni skup održan oko 1907., gdje je uživo objašnjen program Socijal – demokratske stranke Hrvatske i Slavonije. Popularizaciji je pridonio i veliki zbor održan u Pakracu 1908. godine. U Španovici se, prateći trend socijalne demokracije, do 1913. i 1914. godine pojavio i val "američkih" socijalista – Španovčana koji su se pred rat vratili iz SAD-a, ispunjeni socijalističkim idejama i inspirirani borbom američkog radnika za svoja prava.⁵⁹

Kraj ovog razdoblja, osim mnogobrojnih unutardržavnih sukoba obilježio je i onaj na puno većoj razini – 1914. godine Austro-Ugarska je objavila rat Srbiji nakon atentata prestolonasljednika Frane Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu kojeg je izvršio Gavrilo Princip. U svega nekoliko dana koji su slijedili, rat je zahvatio Europu: Njemačka se uključila na stranu Austro-Ugarske, a

⁵⁴ Potkućnica – zemljište, parcela, građevinsko zemljište

⁵⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 34.

⁵⁶ *Isto*, 74.

⁵⁷ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 221.

⁵⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 74.

⁵⁹ *Isto*, 76.

Rusija, Engleska i Francuska na stranu Srbije. Brzo su formirane glavne protivničke strane u ovom oružanom sukobu – Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska i Rusko carstvo na strani sila Antante, a Austro-Ugarska i Njemačko Carstvo na strani Središnjih sila. Antanti se kasnije pridružuju Kraljevina Italija i Sjedinjene Američke Države, dok su Osmansko Carstvo i kraljevina Bugarska podržavale Središnje sile, te im se kasnije također pridružile.

Slika 9. Zemljovid Europe 1913. godine (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio*, 278.)

Početkom Prvog svjetskog rata, zabranjen je rad svih političkih stranaka; a u selu su političke teme bile su zamijenjene ratnim vijestima i svim onim što rat nosi – neimaština, bolest i tragedija.⁶⁰

⁶⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 74.

4. POVIJEST ŠPANOVICE TIJEKOM I NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Iako je rat zaobišao Hrvatsku u teritorijalnom smislu, ona je danak platila u ljudstvu. Odmah netom nakon atentata, hrvatski vojnici su mobilizirani te su sudjelovali su u najmanje 7 divizija, a cijela Austro-Ugarska je raspolagala s 48 divizija, iako se broj penjao sve do 60 ako bi se ubrojile još neke brigade, formacije i divizije s prostora Dalmacije.⁶¹

U Hrvatskoj se već u prvim tjednima rata počelo s progonima i uhićenjima političara, te sve do 1915. godine traje nevidljiv sukob vojne i civilne vlasti. Već 1916. počinju radnički i građanski prosvjedi diljem Austro-Ugarske, praćeni nasiljem prosvjednika i policije.⁶²

Slika 10. Španovčani u odorama austro-ugarske vojske, ca. 1918. (izvor: osobni arhiv autorice)

⁶¹ Filip ĐUKIĆ, Marko PAVELIĆ, Silvijo ŠAUR, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo*, stručni rad, 2015., 81.

⁶² D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća II. dio (1914. do 1999.)*, Zagreb, 2005., 32.

U ratnim godinama koje su uslijedile, hrvatski političari su počeli tražiti izlaz iz Austro-Ugarske, te se 1917. godine sastaju s predsjednikom srpske kraljevske vlade na Krfu, gdje započinju razgovori o mogućem ujedinjenju. Deklaracija potpisana na Krfu je predviđala ideju unitarne države koja bi bila ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđević. Međutim, do kraja rata je bilo očito da svi narodi Monarhije proživljavaju tenzije političkog razlaza stoga je postajalo evidentnije da ona neće opstati.⁶³

Proglašenjem Države SHS napokon je ostvaren stoljetni san Hrvata o ujedinjenju, s obzirom na to da je Hrvatska tada obuhvaćala sve južnoslavenske zemlje koje su do tada bile u njenom sastavu. Kapitulacijom Njemačke, rat je završio. Kasnije je doneseno nekoliko sporazuma, a u konačnici su se raspale tri državne strukture: Austro-Ugarska te Njemačko i Osmansko Carstvo.

Posljednji dani Austro-Ugarske obilježene su nizom vojnih pobuna i skupljanjem bjegunaca u grupe "zelenog kadra" koje su napadale i pustošile veleposjede, vlastelinstva i trgovine, a u literaturi se navode 24 Španovačka pripadnika "zelenom kadru".⁶⁴

S obzirom na globalnost Prvog svjetskog rata, posljedice koje su slijedile su također bile globalnije nego prije. Rat je izazvao monetarnu nestabilnost, što je vodilo do sporog oporavka europskog poljodjelstva. Dotadašnja ratna zbivanja iscrpili su hrvatske krajeve koje su sada karakterizirali siromaštvo, glad, zapuštena polja i uništeno gospodarstvo.⁶⁵ Ovakvi uvjeti su nagnali novu Državu SHS na brzo djelovanje stoga je Adresom potpisano bezuvjetno ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom te je proglašena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

U vrijeme nastajanja Kraljevine, politička scena bila je vrlo složena, a složenost se mogla očitati u broju stranaka i međusobno suprotstavljenih struja. Osim HRSS-a i Komunističke partije, političku scenu su obilježile i neke druge stranke koje su se, u to doba, smatrale neprijateljskima jer su se otvoreno suprotstavljale centralnoj vlasti ili sukobljavale s drugim političkim snagama, poput Jugoslavenske radikalne zajednice, Narodne radikalne stranke i Ustaškog pokreta. Uz posljedice rata poput socijalnih napetosti, traženja radničkih prava, javljaju se i novi problemi koji su tražili nove metode rješavanja. Između ostalih na političkoj sceni, u najmasovnijoj i najvažnijoj

⁶³ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 35.

⁶⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 77.

⁶⁵ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 36.

hrvatskoj stranci HPSS (kasnije HRSS i HSS), ističe se Stjepan Radić, koji zastupa ideju o federalističkom rješenju hrvatskog pitanja.⁶⁶

Politička slika sela pratila je korak zbivanja nacionalne scene u poslijeratnim godinama – u ožujku 1919. godine održan je javni zbor socijalista u Pakracu gdje je izabran delegat za beogradski kongres Socijalističke radničke partije kojem su prisustvovali i španovački socijalisti. Španovčani su prisustvovali i sljedećem zboru u kolovozu iste godine te su se za taj posebno pripremali – mladi muškarci su nosili crvene mašne, a djevojke crvene bluze. Do Pakraca su krenuli pješice u povorci, a dio starijih je išao kolima pod crvenim barjakom, dok je drugi na seoskoj "vahtarni" šumskom željeznicom stigao do pilane u Pakracu.⁶⁷ Skupština je održana na mjestu današnje općine grada Pakraca te je zaključena formalnim raskidom s rukovodstvom Socijal-demokratske stranke u Zagrebu i pristupu Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije. Ideje socijalne demokracije u Hrvatskoj i Slavoniji javljaju se još 1890. godine, putem radničkih i strukovnih organizacija, a članstvo ovih organizacija se 1894. godine skuplja u Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije. Tijekom Prvog svjetskog rata se podijelila na dva krila, jedno koje je bilo sklonije suradnji s vlastima i drugo koje je bilo radikalnije i zagovaralo revolucionarne promjene. Iako su se zalagali za socijalnu pravdu, pravdu radnika, agrarnu i društvenu reformu, također nisu težili rušenju kapitalističkog sustava.⁶⁸ Dotadašnje socijaldemokratske stranke su se već do 1920. godine okupile u jedinstvenu Socijalističku radničku partiju Jugoslavije, kasnije pod imenom Komunistička partija Jugoslavije, koja se za razliku od prvog krila zalagala za interese radnika i seljaka te uređenje prema sovjetskom načinu.⁶⁹ Na području Pakraca se zatim formira osam partijskih organizacija, i to u: Pakracu, Prekopakri, Japagi, Lipiku, Badljevini, Brezinama, Bijeloj Stijeni i Španovici.⁷⁰

Teška poratna kriza i veliko nezadovoljstvo siromašnijih slojeva doprinijelo je jačanju Komunističke partije koja je na izborima za Ustavotvornu skupštinu uspjela osvojiti čak 58 zastupničkih mjesta. Strahujući od razvoja komunističkog pokreta, 1920. je proglašena Obznana

⁶⁶ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 112.

⁶⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 79.

⁶⁸ Silvestar MILETA, "Preteča komunističkog pokreta: socijalna demokracija u Hrvatskoj i Slavoniji 1890.-1914. i njena veza s građanskim opcijama napredne omladine i Hrvatske napredne stranke", *Časopis studenata povijesti Pro tempore*, VII/2016., br. 10-11, 441.-461.

⁶⁹ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 114.

⁷⁰ Slavica HREČKOVSKI, Mile KONJEVIĆ, *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Slavonski Brod, 1970., 41.-42.

kojom je komunistička partija stavljena van zakona. Sljedeće godine su dodatno poništeni mandati Zakonom o zaštiti države, stoga su članovi morali nastaviti svoj rad u progonima.⁷¹

Španovica je 1921. brojala 1 088 žitelja.⁷² Iz dopisa Redarstvenog povjereništva za grad Zagreb Predsjedništvu Zemaljske vlade o sakrivanju komunističkih agitatora u okolini Pakraca i slanju redarstvenog agenta da ispita situaciju na terenu iz 1921. saznajemo da je poslani redarstveni redar u svom izvještaju naveo i 5 Španovčana kao poznate komuniste,⁷³ dok Erjavec navodi 22 imena na popisu mogućih članova KPJ 1919./1920.⁷⁴ Djelovanje španovačkih komunista dijelio je iste karakteristike komunista diljem tadašnje zemlje – u kućama su se potajno sastajali članovi koji bi čitali zabranjenu političku literaturu i razmjenjivali informacije.⁷⁵

Na izborima za općinske odbornike 1920. godine, Španovčani su listom glasali za Socijalističku partiju Jugoslavije koja je osvojila 3 odbornička mjesta u općini Dragović. Istovremeno, na izborima za gradsku skupštinu u Pakracu, komunisti su osvojili 4 odbornička mjesta. Da bi postigli takve rezultate, uspoređujući tadašnji Pakrac i Španovicu, velika većina sela je morala glasati za komunističke kandidate.⁷⁶

Objavom Obznane i Zakona o zaštiti države 1920. i 1921. započeli su fizički progoni, privođenja i batinanja. Organizacija KPJ na području Pakraca pala sa 170 članova na 6. Iste su godine također obilježile Španovicu – žandari su svakodnevno ulazili u selo, premetanje kuća i hapšenja bili su česti, ni šumske barake gdje su Španovčani radili nisu bile iznimka. Postaja žandara nalazila se u Kamenskom, mjesto oko 15 kilometara udaljeno od Španovice.⁷⁷

Neosporno je da je sami početak nove zajednice bio turbulentan, a situacija se dodatno pogoršava usvojenjem Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine. Ustav je ozakonio monarhijski oblik vladavine, formalno utvrdio političke strukture i organizaciju Kraljevine, povećao centralizaciju vlasti, promicao načela unitarizma te smanjio autonomiju regija unutar država.⁷⁸

⁷¹ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 114.

⁷² Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske. Stanovništvo. Naselja. Požeško-slavonska županija – broj stanovnika. Španovica.

⁷³ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 63.

⁷⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 80.

⁷⁵ *Isto*, 81.

⁷⁶ *Isto*, 82.

⁷⁷ *Isto*, 85.

⁷⁸ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 114.

Borba protiv centralizacije se nastavila kroz sljedeće godine, a do 1923. godine, većinu naroda je okupljala Radićeva HRSS kojoj se i Španovica priklonila. HRSS je nudio dva elementa koja su Španovčani pronašli zanimljivima – borbu za republiku i borbu za socijalu, stoga Radić postaje sve utjecajniji.⁷⁹

Na rezultatima izbora za Narodnu skupštinu Kraljevine SHS iz 1925. za općinu Dragović pobjedu je odnijela HRSS.⁸⁰ Koalicijom sa Svetozarom Pribičevićem, stranka je stvorila blok demokracije koji je bio usmjeren protiv srpskih radikala koji su predstavljali opasnost za demokraciju. Seljačko-demokratska koalicija bila je sporazum između Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke, a označavala je početak nove taktike ujedinjenih, iako su njihovi programi bili dijametralno različiti. Nakon stvaranja SDK, situacija u Narodnoj skupštini se zaoštrila, s obzirom na to da su se i kralj i Srpske stranke bojale ovakvog saveza i na to da su zahtjevi za demokracijom i federacijom bivali sve glasniji.⁸¹

Na izborima za općinske odbornike na području kotra Pakrac 1927. godine HRSS je izbrojio 50 odbornika, dok su u općini Dragović pobjedu odnijeli srpski radikali.⁸² Sljedeće su godine obilježene danjim sukobima i propalim pregovorima između beogradske vlasti i HSS-a. Prilikom sudjelovanja u parlamentu, u lipnju 1928. godine, Puniša Račić, poslanik srpske Radikalne stranke i pripadnik kraljeve tajne organizacije Bela ruka, otvorio je vatru na Stjepana Radića i druge članove HSS-a. Atentat je rezultirao pogibijom Stjepana Radića i Đure Basaričeka. To je dovelo do vala nezadovoljstva i nasilnih sukoba diljem monarhije. Radićeva smrt oslabila je želju u ljudima za savez sa Srbijom. Konstantne sukobe kralj je odlučio spriječiti proglašenjem diktature 6. siječnja 1929. kojim je ukinut ustav, raspuštena Narodna skupština i zabranjen rad strankama.⁸³

Istovremeno, atentat Stjepana Radića odjeknuo je i u Španovici: "Smrt Stjepana Radića doživio sam ne samo kao smrt nekoga najbližeg u obitelji, nego kao smrt u svakoj kući u selu. Danima se plakalo izvan kuće i u svakoj kući, kamo me god majka sa sobom vodila. Osjećao sam tada da suze ne teku za nekim iz sela, nego za nekim dalekim, najvećim, zajedničkim vođom."⁸⁴

⁷⁹ T. ERJAVEC, *Španovica*, 85.

⁸⁰ *Isto*, 86.

⁸¹ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 118.

⁸² T. ERJAVEC, *Španovica*, 87.

⁸³ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 119.-120.

⁸⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 88.

Zajedno sa nasilnim sukobima u monarhiji, samo dan poslije atentata, Kukurjuzički Srbi presreli su i napali vilama, motikama i sjekirama Brezinčane, koji su išli zaprežnim kolima na politički zbor u Pakrac. Incident je rezultirao teže ranjenima, a bio je stvarni pokazatelj zaoštavanja međunacionalnih odnosa na tom prostoru.⁸⁵

Velika gospodarska kriza koja je 1929. godine slomila mnoga europska nacionalna gospodarstva očitovala se i u Španovici – utjecala na smanjenje radničke nadnice, pojeftinjenje seljačkih proizvoda i poskupljenja industrijskih, sa većim životnim troškovima. Osim krize, Španovčane je pogodila i nezaposlenost zbog smanjenog izvoza drva u Italiju i Španjolsku, te su se muškarci morali vratiti kućama. Također, nekolicina Španovčana bila je primorana prodati svoje obiteljsko blago – kirijaške konje, zbog gubitka na vrijednosti i visokih utrošaka hrane. Stopa krađe je narasla, stoga se sve zaključavalo, što je starosjediocima bila nova pojava, s obzirom na to da krađe u starom kraju nije bilo te se tamo ni kuće nisu zaključavale. Nikakva imovina, osim krupne stoke, nije bila pošteđena krađe, a vlasnici se ne bi usudili ni izaći jer su pljačkaši najčešće bili naoružani. Pljačke su izvodili pojedinci iz okolnih srpskih sela, koji su tim činovima gradili lošu sliku sela iz kojeg su dolazili.⁸⁶ Usprkos tome, broj stanovnika u Španovici je uspio rasti - 1931. godine, Španovica je brojala 1 285 žitelja.⁸⁷

Brutalno gušenje slobode i represija tadašnjeg režima izazvala je mnoge reakcije u inozemstvu i aktivirala hrvatsku opoziciju. Vlast Kraljevine i dalje je privodila i zatvarala političke protivnike što je dodatno hranilo nezadovoljstvo stanovništva, kao i ideje onih van Kraljevine. Hrvatski političari državotvorne orijentacije okupili su se oko dr. Ante Pavelića, koji je napustio zemlju nakon proglašenja diktature i utočište pronašao u Italiji, nakon što je protjeran iz drugog zemalja. On je 1930. osnovao emigrantsku organizaciju, zajedno s oko 500 emigranata, pod nazivom Ustaša – hrvatska revolucionarna organizacija. Organizacija je težila revoluciji koja bi oslobodila Hrvatsku od tuđinskog vladanja te postala potpuno slobodna i nezavisna država.⁸⁸

⁸⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 88.

⁸⁶ *Isto*, 89.-90.

⁸⁷ Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske. Stanovništvo. Naselja. Požeško-slavonska županija – broj stanovnika. Španovica.

⁸⁸ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.)*, Zagreb, 1998., 181.

Najpoznatiji pothvat ustaške organizacije bilo je organiziranje ubojstva kralja Aleksandra prigodom njegovog posjeta Marseilleu 1934. godine. Reaktivno, u Hrvatskoj, stoga i u Pakracu, se ilegalno obnavlja Komunistička partija iste godine.⁸⁹

Slika 11. Zemljovid Europe 1938. - 1939. (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 78.)

Nezadovoljstvo ljudi nije prestalo rasti, pogotovo onih u radničkim odnosima. Ujedinjeni radnički sindikalni savez započinje s djelovanjem, a nakon atentata, tijekom 1934. i 1935. godine, štrajkovi postaju redovni način borbe za radnička prava – Španovčani su sudjelovali u velikim štrajkovima na Moslavačkoj gori, na radilištu u šumi Garjevici. Štrajkovi su se nastavili kroz 1936., a najduži štrajk trajao je od 8. lipnja do 15. kolovoza na području Kamensko-Zvečevo. Početkom 1937. u Pakracu se osniva Hrvatski radnički savez kao druga sindikalna organizacija pored URSS-a, čijom pojavom dolazi do povremenih sukoba i fizičkih obračuna na šumskim radilištima.⁹⁰

Također, drugu polovicu 30-ih godina obilježilo je i pojavljivanje četničkih poluvojnih formacija na području Pakraca, u vojnim uniformama i šubarama s četničkim znamenjima. Reaktivno, HSS

⁸⁹ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 184.

⁹⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 92.

je stvorio vlastite odrede – Seljačku zaštitu. Ti su odredi bili neka vrsta stranačke paravojne formacije, ali su imale obilježja prave vojske poput zelenih uniforma i šešira koji su bili nalik lovačkima, a koje su bile obilježene značkama HSS-a. U Španovici je iste godine formirana grupa "Zaštite".⁹¹

"Zaštita" nije uspjela izbjeći pogoršanje atmosfere u Španovici – 18. listopada 1939. godine grupa Kusionjčana počinila je ubojstvo Španovčana koji se vraćao iz vojne službe. Iako su ubojice osuđene, ubojstvo je doživljeno kao ono političke naravi, dolijevajući ulje na vatru već gorućih emocija.⁹²

Na Europskoj pozornici scena se mijenja 1933. godine kada Adolf Hitler postaje kancelarom Njemačke. Dolaskom na vlast, započeo je program u svrhu širenja moći i vlasti u Europi. Razdoblje do 1939. obilježeno je međunarodnim političkim akcijama koje su bile povezane s problemima njemačkog širenja granica.⁹³

Na prostoru Kraljevine Jugoslavije sve je aktivnija KP Jugoslavije unutar koje su 1937. osnovane i KP Hrvatske i KP Slovenije, te je za sekretara KPJ postavljen Josip Broz. Razdoblje od 1935. do 1940. bilo je zasićeno nemirima, sukobima i promjenama na zemljovidima. Italija je pod vodstvom Benita Mussolinija napala Abesiniju, Španjolska je usred građanskog rata, Njemačka se "Anschlussom" ujedinila s Austrijom te je iste godine započela okupaciju Čehoslovačke.⁹⁴

KPJ na području kotra Pakrac je do kraja 1940. godine brojao je 40 članova. Iako su se pojavile nove partijske ćelije u Bujavici i Kukunjevcu i ojačale stare, partizanske ćelije se ne obnavljaju u Španovici i Badljevini niti povećavaju u Lipiku i Bijeloj Stijeni. Razlog nestanka partizanske ćelije u Španovici možda se može objasniti činjenicom da su pred Drugi svjetski rat više rasli nacionalni osjećaji koji su prerasli one socijalne kao i tim da je u velikom dijelu naroda živjela ideja o stvaranju hrvatske države.⁹⁵ Predratno razdoblje obilježili su i brojni manji incidenti, čijim su se razrješenjem Španovčani uvijek osjećali zakinutima.⁹⁶

⁹¹ T. ERJAVEC, *Španovica*, 94.

⁹² *Isto*, 95.

⁹³ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 70.-71.

⁹⁴ *Isto*, 75.-77.

⁹⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 96.

⁹⁶ *Isto*, 97.

Njemačka i Sovjetski savez potpisali su pakt o nenapadanju 23. kolovoza 1939. godine, koji je uključivao podjelu Europe, a početkom rujna iste godine Njemačka napada Poljsku i započinje Drugi svjetski rat. Sljedeće godine Njemačka, Japan i Italija potpisuju Trojni pakt stvarajući Sile Osovine, a paktu naknadno pristupaju Mađarska, Rumunjska, Slovačka i Bugarska 1940. godine, te konačno i Kraljevina Jugoslavija u ožujku 1941. godine.⁹⁷ U zemlji su izbili nemiri te je proveden državni udar koji je Njemačka protumačila kao prijetnju svojim interesima, stoga započinje napad na Beograd 6. travnja. Za vrijeme ulaska njemačke vojske u Zagreb 10. travnja bivši austro-ugarski pukovnik Slavko Kvaternik proglasio je Nezavisnu Državu Hrvatsku. S obzirom da je predsjednik HSS-a Vladko Maček odbio stati na čelo NDH, jedina alternativa bio je Ante Pavelić. Nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju, kraljevska jugoslavenska vojska je poražena te se povlači.⁹⁸

Ante Pavelić završio je svoju emigraciju i 15. travnja stigao u Zagreb te već sutradan imenuje prvu Hrvatsku državnu vladu. Uslijedilo je konstruiranje granica koje je Pavelić, zbog nepovoljne pregovaračke pozicije s Italijom, pokušao odgoditi. Pregovori između Italije, koja je u travnju 1941. zauzela dalmatinsko područje, i novostvorene NDH, koja nije imala formiranu vojsku, su rezultirali potpisivanjem Rimskih ugovora kojima je Italija dobila velik dio Dalmacije. S obzirom na težak položaj, Pavelić je pokušao ojačati pregovaračku poziciju tražeći pomoć u Njemačkoj, te stoga donosi tzv. rasne zakone. Međutim, Berlinu su od brige za Dalmaciju bili važniji odnosi s Rimom, a gubitak Dalmacije i otoka negativno će odjeknuti u narodu.⁹⁹ Borbu protiv NDH i za obnovu Jugoslavije vodila su dva pokreta – četnički i partizanski. Četničke grupe djelovale su na području Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, južne Like, Korduna i Banovine, što znači da su njihove akcije zahvatile i znatan dio NDH.¹⁰⁰

Ovdje je važno napomenuti da je, u travnju 1941. zabilježeno stradanje više od 300 osoba hrvatske i muslimanske pripadnosti od strane jugoslavenske vojske i četnika.¹⁰¹

Nove granice NDH utvrđene su do listopada 1941. – NDH je obuhvaćala površinu od 102.725 km², uključujući Bosnu i Hercegovinu, a muslimansko stanovništvo smatralo se sastavnim dijelom

⁹⁷ Opš. D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 148.-154.

⁹⁸ Opš. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002., 56.-69.

⁹⁹ Ante DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953.*, Zadar, 2016., 12.-13.

¹⁰⁰ H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, 193.

¹⁰¹ A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića*, 14.

hrvatskog.¹⁰² Tijekom prvih par mjeseci postojanja pristupilo se i unutarnjoj organizaciji države. Uspostava nije bila vremenski ujednačena – mjesta čija su stanovništva bila nacionalno miješana bila su zahtjevnija.¹⁰³ Nezadovoljstvo srpskog stanovništva, pod pokroviteljstvom talijanskih snaga, očitavalo se u pobunama u sjevernoj Dalmaciji, jugozapadnoj Bosni i istočnoj Hercegovini te je utjecalo na proširenje vala nasilja s obzirom da su vlasti NDH na pobune odgovorili odmazdom. Bitno je spomenuti i položaj Židova u novoj državi – iako ustaške vlasti snose odgovornost stradanja Židova, nemoguće je zanemariti presudan njemački utjecaj.¹⁰⁴

Na području Slavonije je 1941. godine osnovan Prvi slavonski narodnooslobodilački partizanski pokret koji je kasnije preimenovan u Prvi slavonski NOP odred.¹⁰⁵

Proglašenje NDH u Španovici "Zaštita" je dočekala s oduševljenjem – mnogi su očekivali kraj velikosrpske vlasti, stoga su prvi dani nakon proglašenja NDH bili burni. Stanovništvo Španovice počelo se obračunavati sa srpskim stanovništvom koje bi poslovno dolazilo u Španovicu iz okolnih sela. U prvoj fazi obračuna su muškarci, zatim i žene, bili batinani.¹⁰⁶ Nakon uspostave NDH, u lipnju 1941., općina Dragović postala je općina Španovica te je započela druga faza obračuna koja je bila obilježena hapšenjima i otpremama viđenijih Srba iz okolnih sela u logor "Danica" u Koprivnici, pa zatim u logor Jasenovac. Iz Španovice su tada otpremljene dvije židovske obitelji.¹⁰⁷ Navodi se da postupak hapšenja i deportiranja u počecima nije bio masovan i da se kasnije, u drugoj polovici 1942., započinje s masovnim "dizanjem" stanovništva srpskih sela.¹⁰⁸

O razlogu zašto je došlo do obračuna kratko nakon uspostave NDH možemo iščitati iz sljedećeg: "Jedan od razloga zašto su Španovčani prihvatili ustašku ideologiju i počeli se krvavo obračunavati sa življem srpskih sela, treba tražiti i u raspirivanju velikosrpske šovinističke politike između 1930. i 1940. godine, kojom se nastojalo, donekle i uspjelo, zavaditi srpska i hrvatska sela"¹⁰⁹

O brojnosti i uključenosti Španovčana također imamo zapisa. Oko 150 ljudi pristupilo je Ustaškoj Pripremni bojnoj – poluvojničkoj formaciji čiji su članovi bili dobrovoljci; a ustašama se pridružilo

¹⁰² A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića*, 15.

¹⁰³ H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, 85.

¹⁰⁴ Opš. A. DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića*, 14.-15.

¹⁰⁵ Barbara BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, diplomski rad, Zagreb, 2023., 5.

¹⁰⁶ T. ERJAVEC, *Španovica*, 103.

¹⁰⁷ *Isto*, 105.

¹⁰⁸ *Isto*, 113.

¹⁰⁹ Slavica HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 252.

13 Španovčana. Članovi Pripremne bojne su živjeli kod kuće, bez uniforme i plaće, bili su obvezni javiti se na stražu ili vojnu akciju, ali nisu podliježali nikakvoj mobilizaciji na redovne vojne formacije.¹¹⁰

Aktivnost komunističke partije mogla se očitovati u dolasku Pavle Gregorića na teritorij Pakraca u ljeto 1941. Njegov se dolazak mogao ujedno protumačiti i kao priprema za ustanak - već 22. lipnja održana je partijska konferencija kraj sela Kusonja, na kojoj su sudjelovala dva Španovčana.¹¹¹ Njegovim je dolaskom uspostavljena neposredna veza između KPH i Mjesnog komiteta Pakrac, veza koja je oslabila proglašenjem NDH i hapšenjem rukovodstva KP na tom području.¹¹² Već od sljedećeg mjeseca nakon njegovog dolaska djeluje Kotarski komitet KPH Pakrac, koji se redovno sastajao. Na sastanku krajem srpnja odlučeno je prekid svih telefonskih veza koje povezuju Pakrac s ostalim mjestima. Članovi su tog mjeseca zalijepili crvene zvijezde u Pakracu, Pakračkoj pilani i na ustaški logor u Pakracu – zvijezde su nalijepljene na skoro svaki telefonski stup od grada do pilane.¹¹³

Komunistička partija je već do jeseni uspostavila veze s naoružanom grupom Srba u okolici sela Boraka i Zaila kao i sa sekretarom Oružanog komiteta KPH Nova Gradiška, stoga su nedugo zatim uspostavljene i daljnje veze i započele pripreme za oružane akcije. Početkom listopada održan je sastanak Kotarskog komiteta na kojem je konstatirano da su se partijske ćelije povećale i da se može krenuti s oružanim akcijama. Tri dana nakon spajanja grupa izvršen je napad na Općinu Rajić.¹¹⁴ Mjesto Bučje napadnuto je zatim, 9. na 10. listopada, kada je oko 50 naoružanih partizana napalo i opljačkalo zgradu općine. Iznesen je i zapaljen cijela arhiv, a općinski načelnik i blagajnik su natjerani da otvore blagajnu te je ukradeno 265.000 kuna. Nakon razbijanja uredskog namještaja, partizani su ranili općinskog pisara.¹¹⁵

Ustaše i partizani sukobljavaju se sljedećeg mjeseca kod sela Tornja. Sukob je rezultirao smrću i ranjavanju partizana, stoga su isti pobjegli u šumu. Uslijedio je napad partizana na željezničku stanicu Poljana i rušenje mosta na relaciji Poljana-Brezine. Neposredno zatim dolazi do "ubojstva

¹¹⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 104.

¹¹¹ *Isto*, 107.

¹¹² Slavica HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 252.

¹¹³ *Isto*, 253.

¹¹⁴ *Isto*, 254.

¹¹⁵ *Isto*, 256.

deset srpskih seljaka u selu Šeovica od strane ustaša", kao i do napada partizana na stražu kod Pakračke Poljane i sukoba partizana i domobrana između sela Lovske i Korita.¹¹⁶

Prvi napad na Kamensko dogodio se 27. studenog, a noću između 22. i 23. prosinca uslijedio je i drugi napad na općinu u Bučju gdje su partizani zaplijenili 12 pušaka i razoružali narednika i domobrana. Nakon bijega iz Bučja, "došlo je do sukoba između odjela stožernog narednika i ustaša s jedne strane, a komunista sa druge strane" u Roguljama, a u sukobu je 9 partizana izgubilo život.¹¹⁷

4.1. KULTURA I OBIČAJI ŠPANOVICE

Kulturu su, kao što je već spomenuto, donijeli sa sobom, a ona je do drugog naraštaja prirasla više gradskoj kulturi nego seljačkoj – drvene kućice zamijenili su zidanima prekrivene crijepom, glavna prostorija kuće bila je prostrana kuhinja najčešće zidana s jednom ili dvije pećnice ili velikim limenim štednjakom. Veća spavaonica se nazivala "hiša", a druga, manja spavaonica "kaomrca". Sobe su bile opremljene visokim tučenim pećima i uobičajenim namještajem – kreveti, ormari, stol i ponegdje škrinja za rublje.¹¹⁸

Španovčani su mnogo cijenili urednost i čistoću kuće; čiste je vode bilo u obilju, pa se ispiranje rublja obavljalo u potoku čak i po najvećoj zimi, a koristio se i pepeo tzv. "parjenica". Za osobnu higijenu su koristili najkvalitetniji, kupovni sapun; dok su mlade žene i djevojke koristile fini sapun prije izlaska u društvo. Nisu imali narodne nošnje, već su se oblačili "po gradski". Djevojke su nosile svijetle boje, mlade žene šarene, a starije crnu boju. Ovisno o dobi, nosile su marame.¹¹⁹ Ujedno, zbog rada u gradu, one su bile odgovorne za donošenje gradske civilizacije i kulture u selo, ali najočitije su utjecale na modu.¹²⁰

Muškarci su najčešće nosili hlače za jahanje tzv. "rajterice", stoga su odudarali od gradske odjeće. Praktičnost tih hlača učinila ih je ekvivalentom nošnje za muškog Španovčana. Iako su se za svečanosti inače nosile široke hlače, ipak bi nedjeljom nekolicina nosila rajterice. Na glavi se u pravilu nosio šešir, a cipele su nosili i muškarci i žene. Opanke nije nosio nitko u selu.¹²¹ Zbog

¹¹⁶ Slavica HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini.*, 256.-257.

¹¹⁷ *Isto*, 259.

¹¹⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 45.

¹¹⁹ *Isto*

¹²⁰ *Isto*, 28.

¹²¹ *Isto*, 46.

ovakvih karakteristika, Španovčane je bilo još lakše prepoznati u tadašnjoj Slavoniji, gdje su se nosile narodne nošnje ili barem dijelovi narodnih nošnji.¹²²

U obitelji je vladao patrijarhat, zbog pravila da apsolutno pravo ima onaj tko u kuću donosi najviše novaca. Za muškarce koji su radili u šumi nerijetko se kuhala i posebna hrana. Između muškaraca odnosi su bili određeni pravom oca, odnosno najstarijeg od braće. Muškarci koji su nakon pedesete godine ostajali u kući i dalje su predstavljali glavu obitelji. Njima se donosio obračun zarade i oni su iz kućnog budžeta davali, prema potrebi, novac ostalim članovima obitelji i trošili ga za zajedničke potrebe.¹²³

Sinovi, kako su se postupno odvajali od kuće, su obvezno dobivali dio zemlje, a kćeri koje su se udavale su dobivale miraz u obliku junice ili krave.¹²⁴ Ženidbe su se, po ustaljenom običaju od vremena doseljenja, odvijale unutar sela, pa je na kraju bilo teško pronaći dva prezimena koja nisu u rodu. Ženidbene veze izvan sela bile su izuzetak.¹²⁵

Položaj žena bio je ispod muškarca, u literaturi se navodi da su one bile nepriznate, a muškarci zaljubljeni u svoj novac; uz poznatu španovačku uzrečicu: "Lej hi, ne boš hi kešala", to jest: "Gledaj ih, nećeš ih dobiti."¹²⁶ Žene su brinule o kući i obitelji, što je bilo očigledno u činjenici da su imali jako raznovrsnu i specifičnu prehranu. Španovčanke su pekly kruh u krušnim pećima, od pšeničnog brašna, uz dodatak raženog ili kukuruznog i malo kuhanog krumpira.¹²⁷

Ljeti se jela riba, koju su lovili u potoku Pakri. Sitna riba pekla se u tepsijama i jela kao srdele ili girice. Od viška mlijeka, kojeg je bilo u obilju, žene su radile kiseli sir, vrhnje, maslac, pa čak i "švicarski sir" koji je bio podoban za skladištenje na duži period. Meso je bilo dio prehrane, konzumiralo se barem jednom tjedno. Sadili su i obrađivali vlastitu šećernu repu koju su kasnije koristili pri zaslađivanju kolača i bijele kave. Zimi se kiselilo povrće, sušilo voće u krušnim pećima i radio pekmez od jabuka, šljiva, grožđa i šipka. Pripremao se sok od šumskih malina (himber), a od ploda španovačkih vinograda dobivalo se vino i rakija. U nekim se domaćinstvima radilo i pivo od ječma i divljeg hmelja. Osim spomenutog, stanovnici su u svojim vrtovima sadili i uzgajali i

¹²² T. ERJAVEC, *Španovica*, 46.

¹²³ *Isto*, 48.

¹²⁴ *Isto*, 49.

¹²⁵ *Isto*, 65.

¹²⁶ *Isto*, 49.

¹²⁷ *Isto*, 46.

domaću kavu.¹²⁸ Sve gostionice u selu imale su i ledane – podrumске просторије које се зими пунило са сјећеним ледом из потока, које су служиле за rashlađivanje пића и одржавање свјежег mesa.¹²⁹

Slika 12. Španovačka remenarska radionica, ca. 1941. (izvor: osobni arhiv autorice)

Španovicu je krasio i bogat društveni život koji se budio u večernje sate svake subote, a gasio u jutarnjim satima ponedjeljka. Odvijao se u tri kuglane koje su bile izgrađene po tadašnjim gradskim uzorima. Nedjeljom ujutro se započinjalo s kuglanjem, a poslijepodne bi dječaci igrali nogomet.¹³⁰

Djevojke bi tada, u vrhunskoj gradskoj garderobi, šetale cestom držeći se ispod ruke, u grupama, kroz cijelo poslijepodne. Momci su u finim odijelima išli odvojeno, najprije pješice, a kasnije na novim biciklima.¹³¹ Svake nedjelje, u rano poslijepodne, oglasila bi se tamburaška glazba da započne zabavu. Zabava zvana "bal" predstavljala je glavni događaj i završetak tjednog boravka kod kuće. Na balovima su stariji parovi plesali valcer, polku i one step, dok su mlađi plesali engleski valcer, tango i swing.¹³²

¹²⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 47.

¹²⁹ *Isto*, 48.

¹³⁰ *Isto*, 50.

¹³¹ *Isto*, 49.

¹³² *Isto*, 53.

Slika 13. Španovačke djevojke na tečaju šivanja, između 1930. i 1940. (izvor: Zavičajna zajednica Španovčana)

Španovčani su bili posebni u još jednom segmentu – imali su govor koji je bio karakterističan samo za njih; koji je do danas gotovo nestao. Danas se ostaci mogu čuti u Ravnoj Gori, iako na puno manje "konzerviran" način zbog svih pridošlica. Španovački govor ostao je jedinstven i "tvrđ", zbog izolacije i začahurenosti, baš onakav kakav je donesen iz Ravne Gore. Za Slavonca, Španovački je gotovo nerazumljiv, zbog toga što je nastao mješavinom starosjedilaca Ravne Gore i doseljenika iz Slovenije. Govor je za Španovčane predstavljao unutarnju vezu regionalne skupine, a prema vani deklaraciju osebnosti i borbe za opstanak.¹³³

Ravnogorsko narječje nije kajkavsko, već više kejkavsko, jer se umjesto kaj kaže kej. Manje je osebujan u terminološkom smislu, većina naziva je u korijenu istovjetna slovenskom. Iako nema osebnost u terminološkom smislu, vrlo je karakterističan u fonetskom. Postoje i ostale specifičnosti koje je teško pronaći u bilo kojem drugom narječju; poput poluglasova nastalih od dva samoglasnika. Ti poluslogovi su slični onima u engleskom jeziku, stoga neki Španovčani nisu imali problema pri učenju drugog jezika.¹³⁴ Španovački dijalekt ima dva naglaska: kratkosilazni i

¹³³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 59.

¹³⁴ *Isto*, 60.

dugosilazni; a zbog posebnog naglaska i zavlačenja, Španovčana se moglo prepoznati onda i kada je govorio hrvatski.¹³⁵

U današnjoj literaturi se ovaj dijalekt može naći pod nazivom ravnogorsko-sušičko-španovački dijalekt kojeg obilježavaju drugačije fonološke, morfološke i leksičke karakteristike. Nema čistih vokala, postoji okanje, ukanje te nenaglašeno i naglašeno akanje, te neke od fonoloških značajki uključuju izgovaranje "s" kao "š", "z" kao "ž", a umjesto "đ" se koristi "j", "d", "dj" i "jd".¹³⁶

Od tuđica su se najviše koristili njemački izrazi, ali je bilo i izvedenica iz engleskog, kojeg su donijeli povratnici iz Amerike.¹³⁷ Za potvrdnu ili niječnu riječ su koristili "dam – ne dam", bez obzira na pitanje, jer izraz zapravo nije imao nikakve veze s glagolom davati. Na primjer ako prvi sugovornik pita "Spavaš li?", drugi sugovornik mu odgovara s "Ne dam" umjesto "Ne spavam".¹³⁸

Koristile su se i poštapalice, a najčešća je bila izvedenica od slovenske "saj" – španovački "sej"; koja je mogla imati i upitno i potvrdno značenje, ovisno o naglasku, a povremeno i značenje hrvatske čestice "pa". Za mnogo termina ne postoji direktan prijevod na hrvatski jezik.¹³⁹

Španovčani koriste i druge nazive – izraze za pojedine članove obitelji. Naziv za baku nije postao u smislu kojeg mi znamo. Baku su nazivali majka ili stara mama. Također se za djeda govorilo stari tata. Sve ostale muške starije osobe su se u pravilu nazivale "stric", a ženske "teta".¹⁴⁰ Otac je u pravilu bio tata, a majka mama, i to za dijete koje je tek progovorio i za odrasle. Od starijih se ponekad čulo "aće" za tatu.¹⁴¹

U okviru religije i religijskih običaja, Španovica je imala crkvu koja je sagrađena vrlo kasno, 1929. godine, poslije više od 60 godina postojanja sela, neovisno o dobrim ekonomskim mogućnostima. Blagoslovljena je po Duhu Svetomu,¹⁴² a posjećivale su ju uglavnom starije žene i muškarci, djeca i djevojke. U trinaest godina postanka, svećenik nije namješten u crkvu, pa je misu održavao kapelan iz Pakraca, svake treće nedjelje. Sva vjenčanja, krštenja i odzivi su se odvijali u župnoj

¹³⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 59.

¹³⁶ Z. ERJAVEC, *Španovački rodoslov*, 8.-15.

¹³⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 61.

¹³⁸ *Isto*, 63.

¹³⁹ *Isto*, 62.

¹⁴⁰ *Isto*, 48.

¹⁴¹ *Isto*, 49.

¹⁴² *Isto*, 55.

crkvi u Pakracu.¹⁴³ U razdoblju širenja sela, osnovana su dva katolička groblja, jedno na početku sela, a drugo na brdu u pravcu vrha Bučja.¹⁴⁴

Slika 14. Crkva svetog Duha izgrađena 1929. u Španovici (izvor: Zavičajna zajednica Španovica)

U crkvi se nije zalazilo masovno, jer je većina Španovčana živjela "šumskim životom" – neki Španovčani su u crkvi bili svega jednom u životu. Više su težili svjetovnijim formama okupljanja i razonode u kuglanama, kavanama i slično.¹⁴⁵ Španovčani su slavili kršćanske blagdane, pogotovo Božić i Uskrs – za Božić se u glavnu sobu kuće donosilo mnogo slame, a za Uskrs su nosili hranu u crkvu na blagoslov. Svećenik iz Pakraca dolazio je posvećivati kuće. Slavio se i blagdan svetog Antuna, kada su žene donosile poklone u crkvu na oltar; te Duhovi, koji su padali krajem svibnja ili početkom lipnja, kada je pored crkve trajao seoski kram^{146, 147}

Slavile su se i maškare (poklade) koje su bile događaj sezone, masovne i bučne, iako su ih i crkva i škola strogo zabranjivale. Taj su stari običaj donijeli iz Gorskog kotra, odnosno Primorja. Posljednji dan maškara završavao je paljenjem i bacanjem "fašnika"¹⁴⁸ s mosta u potok Pakru.

¹⁴³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 54.

¹⁴⁴ *Isto*, 34.

¹⁴⁵ *Isto*, 55.

¹⁴⁶ Kram – seoski sajam sa zabavnim i trgovačkim sadržajem, sličan kirbaju/kirvaju

¹⁴⁷ *Isto*, 67.

¹⁴⁸ Fašnik – izabrani "princ" karnevala, maškara smiješno – ružnog personaliziranog muškarca, strašilo

Navečer se održavao poseban bal za koji se spremalo mjesecima. Čestitali su se i imendani, a čestitanje je moralo biti potpuno tiho i neprimjetno. Prvi zvuk kojeg je domaćin trebao čuti je bilo neko glazbalo ili udaranje/struganje poklopcima za suđe. Tek nakon zvučne najave, čestitari su smjeli progovoriti, ući u kuću i započeti čestitanje.¹⁴⁹ Od ostalih običaja, specifični su bili događaji kolinja i 1. svibnja. Kolinje je bilo doba klanja svinja "smokava"¹⁵⁰, a običaj je bio raznositi uzorke svake vrste kobasica i mesa rodbini u selu. Djeca su se otimala za raznošenje kolinja jer se prilikom raznošenja dobivao novac.¹⁵¹ Na dan 1. svibnja osvanjivali su "majpani"¹⁵² okićeni šarenim papirima, slatkišima i bocama pića. Na taj bi dan i vatrogasci priredili zabavu s glazbom, jelom i pićem u prirodi.¹⁵³

Početak 20. stoljeća pojavili su se i prvi adventisti na području tadašnje Hrvatske, koja se 1908. godine organizirala kao dio Njemačke unije konferencija. Nakon Prvog svjetskog rata, prvi vjernici u Lipiku prihvaćaju adventističke vjerske ideje od evangelizatora i kolportera iz Zagreba i Novog Sada. Povratnici su s ratišta donijeli Biblije sa sobom i odlučili živjeti u skladu s biblijskim učenjem. Prve skupine vjernika spontano su se okupljale u Španovici, Kričkama, Šumetlici i drugim mjestima pakračkog kraja. U Španovici je utemeljena prva skupina od tridesetak vjernika, koji su se međusobno hrabрили i jačali u vjeri, a živjeli su skromno, posvećeni Bogu, prihvaćajući Sveto pismo kao Božju riječ. Unatoč nacionalnim podjelama u selima, među adventistima je vladala ljubav i bratska povezanost, te su postali poznati pod imenom "subotari" zbog okupljanja na bogoslužjima subotom. Prije Drugog svjetskog rata zajednica je jačala u vjeri i održavala povezanost s Adventističkom crkvom na nacionalnoj i široj razini. Okružni propovjednici Daruvara su povremeno posjećivali vjernike na pakračkom području tijekom Drugog svjetskog rata.¹⁵⁴

Osim kršćanske adventističke crkve, djelovao je i Reformni pokret adventista sedmog dana. Tijekom svojih početaka 1920-ih odvojili su se od adventista zbog drugačijeg stava prema sudjelovanju u ratu. Zagovarali su čisti pacifizam, a pokret je posebno uzeo maha na prostoru oko

¹⁴⁹ T. ERJAVEC, *Španovica*, 66.

¹⁵⁰ Smok – svinja namijenjena klanju

¹⁵¹ *Isto*

¹⁵² Majpan – odsječeno mlado stablo kasnije usađeno u zemlju ispred nečije kuće, obično ukrašenu papirom u boji

¹⁵³ *Isto*, 67.

¹⁵⁴ Drago MOJŽEŠ, "Kršćanska adventistička crkva u Lipiku", *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik*, (gl. ur. Stjepan Benković), Pakrac 2012.-2013., 9.

Pakraca. Na poticaj crkvenih tijela, vlast je pružila otpor pokretu te je 1929. počela s otvorenim progonstvima. Vjerska literatura im je zabranjena i zaplijenjena, sastanci su ometani, a neki članovi su završavali u zatvoru. Usprkos progonima, pojedinci su i dalje širili vijest reformacije te se svake godine tajno sastajali po privatnim kućama u Rogoljima, Čagliću, Kričkama i Španovici. Kada su im otežani sastanci u kućama, ljeti bi se skupljali u šumama da bi mogli slaviti subotu.¹⁵⁵ Time je do 1930-ih, pod utjecajem kolportera i mađarskih doseljenika, u Španovici utemeljena Adventistička crkva koja je okupljala dvadesetak vjernika.

Slika 15. Vjernici KAC Španovica 1930-ih (Izvor: D. MOJŽEŠ, "Kršćanska adventistička crkva u Lipiku", 9.)

Iako ih nije bilo mnogo, možemo zaključiti da su bili bitan dio španovačkog identiteta i da su imali utjecaj na svoju okolinu: "Prvo, to je vjera koja zaista čvrsto veže svoje pripadnike. Drugo, svi su ti ljudi bili poštenu, iskreni, dobroćudni, jednostavno ih nije bilo moguće zamisliti da čine kakvo zlo. Tako su djelovali i na svoju okolinu. Njihov odnos prema Španovčanima – i to je treći razlog zašto ih spominjem – bio je doista, bratski. Nacionalne razlike su odbacivali kao osnovu pripadnosti. Tu je bilo svih narodnosti: Hrvata, Srba, Talijana, Čeha. Bili su vrijedni, marljivi, čisti. Svakome su pomagali i činili dobro."¹⁵⁶

¹⁵⁵ Ozren BURIŠA, "Povijest crkve Reformnog pokreta adventista sedmog dana na području Lipika i Pakraca", *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik*, (gl. ur. Stjepan Benković), Pakrac 2012.-2013., 17.

¹⁵⁶ T. ERJAVEC, *Španovica*, 91.

5. HRVATSKI NAROD U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Ključna faza Drugog svjetskog rata u Europi odvijala se 1942. godine, koju su obilježile intenzivna ratna zbivanja na različitim frontama. Hitler je pokušao osvojiti Staljingrad na istočnoj fronti, dok su saveznici razvijali strategiju za otvaranje drugog fronta kako bi pomogli Sovjetskom savezu. Za Španovčane, 1942. godina započela je kako je 1941. završila, što možemo očitati u izvještajima slavonskog bataljona iz siječnja 1942. Glavnom štabu Hrvatske o sukobima i akcijama u kraju.¹⁵⁷ Navodi se da su ustaše početkom godine, 27. siječnja 1942., minirale i demolirale crkvu u Bučju, a zatim natjerale Srbe iz Bučja na potkopavanje ostatka zidova.¹⁵⁸

Poglavnik Ante Pavelić 24. siječnja 1942. godine proglasio je odredbu o sazivu Hrvatskog državnog sabora, te odredio da će članove Sabora činiti narodni zastupnici iz posljednjeg Hrvatskog sabora, živeći narodni zastupnici izabrani na izborima 1938., osnivači i članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke, članovi vijeća bivše Hrvatske stranke prava te doglavnici i povjerenici Glavnog ustaškog stana Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta kao i dva predstavnika njemačke narodne skupine.¹⁵⁹

Tijekom 1942. godine rasle su i jačale oružane snage NDH, Nijemaca, Talijana, četnika i partizana, a svakodnevne borbe utjecale su na brojčanu snagu svih sudionika. NOP je zbog niza akcija Sila Osovina i četnika trpio velike gubitke, dok je u nekim krajevima NDH doživljavao uspon.¹⁶⁰

Do sredine 1942. u nekim krajevima Bosne i Hercegovine bili su sklopljeni i lokalni sporazumi ustaša i četnika o nenapadanju ili zajedničkom nastupu protiv partizana što je dovelo do smirenja situacije. Međutim, ti sporazumi su najčešće bili privremenog i nestabilnog karaktera.¹⁶¹

Vrhovni štab narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije 1942. godine obavijestio je Prvi slavonski NOP odred da se na početku Slavonije i Srijema treba osnovati III. operativna zona Glavnog štaba Hrvatske.¹⁶² Zahtijevao je intenzivnije stvaranje kontroliranog područja između

¹⁵⁷ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 264.

¹⁵⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 108.

¹⁵⁹ H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, 194.

¹⁶⁰ Zdravko DIZDAR, "Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 28/1996., 170.

¹⁶¹ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 187.

¹⁶² B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*. 5.

Drave i Save. Djelovanje partizana na području Slavonije bio je vezan za naredbe Glavnog štaba Hrvatske koji je djelovao u skladu s Vrhovnim štabom, a III. operativna zona bila je usmjerena na zapadnu Slavoniju gdje se nalazi Španovica. Također, Španovica se nalazila na tadašnjem prometnom području između Požege i Pakraca, što je strateški bilo značajno.¹⁶³

Tablica 1. Brojčani prikaz odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH 1941.-1945. godine (izvor: Zdravko DIZDAR, "Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 28/1996, 197.)

Oružane postrojbe	kraj 1941.	kraj 1942.	kraj 1943.	kraj 1944.	kraj 1945.
NDH	107 000	167 000	225 000	210 000	200 000
Njemačke ¹⁶⁴	18 000	75 000 (12 000)	220 000 (60 000)	350 000 (70 000)	150 000 (30 000)
Talijanske ¹⁶⁵	180 000	250 000 (20 000)	-	-	-
Četničke	15 000	40 000	35 000	55 000	20 000
Partizanske ¹⁶⁶	27 300 (500)	42 000 (5 000)	150 000 (20 000)	420 000 (120 000)	450 000 (100 000)

Provedena je i velika akcija vojske NDH na Psunj iz smjera Požege, Pakraca i Nove Gradiške, ali i Španovice krajem ožujka 1942. godine. U akciji je poginuo Španovčanin koji je služio kao vodič ustaško-domobranskoj jedinici. Borbe na Psunju završile su oko Bregovače istog mjeseca, te se smatralo da je Psunj očišćen od partizana. U planinarskom domu tom prilikom ostaje dvadesetak pripadnika ustaške škole iz Zagreba.¹⁶⁷

U kasnu jesen u Bihaću je održano Prvo i osnivačko zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, najvišeg tijela antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta gdje su donesene značajne odluke za razvoj pokreta te stvorena zemaljska antifašistička vijeća koja su pokrivala prostor budućih federalnih jedinica.¹⁶⁸ Do kraja 1942. godine u Hrvatskoj je bilo 1500 narodnooslobodilačkih odbora što je 1943. godine potaknulo stvaranje Zemaljskog vijeća

¹⁶³ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 6.

¹⁶⁴ Odnosi se na postrojbe NDH u sastavu njemačkih oružanih snaga

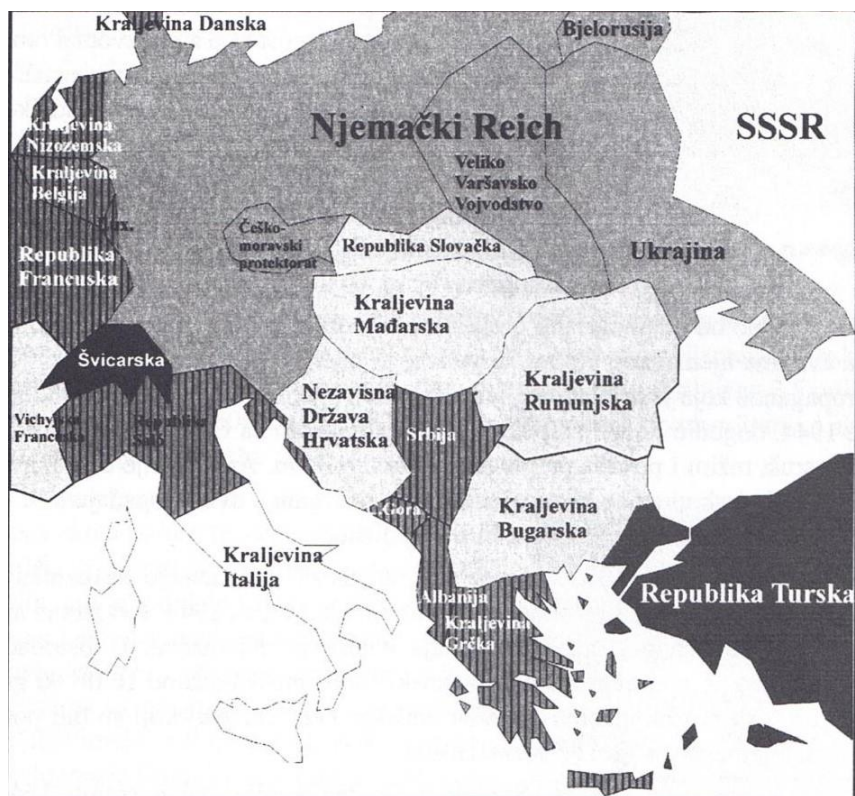
¹⁶⁵ Odnosi se na postrojbe četnika u sastavu talijanskih oružanih snaga

¹⁶⁶ Odnosi se na partizanske postrojbe sastavljene od partizana izvan područja NDH, a djelovali su na njezinom području

¹⁶⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 108.

¹⁶⁸ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 201.

narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), koje je služilo kao najviše političko tijelo antifašističkog pokreta u Hrvatskoj.¹⁶⁹

Slika 16. Zemljovid Europe od svibnja 1941. do prosinca 1943. (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 151.)

Zbog značajnih promjena na Sredozemlju sredinom 1943. godine, posebno nakon izbacivanja njemačkih i talijanskih snaga iz Sjeverne Afrike i iskrcavanja engleskih i američkih trupa na Siciliji, Saveznici su sve više usmjeravali pažnju prema jugoslavenskom području. Velika Britanija je najprije pružila podršku četnicima, smatrajući da oni vode oružane akcije protiv okupatora. Međutim, četnici su i dalje surađivali s okupatorima, a uspjesi partizana dodatno su ukazivali na to stoga su Saveznici poslali vojnu misiju na teritorij pod partizanskom kontrolom u svrhu boljeg razumijevanja situacije na jugoslavenskom ratištu. Promjena odnosa saveznika prema NOP-u bila je vidljiva na konferenciji u Teheranu krajem studenog 1943. godine kada su Roosevelt, Churchill i Staljin odlučili pružiti pomoć partizanima u vidu opreme i hrane, a ranjene prebaciti u Italiju.¹⁷⁰

¹⁶⁹ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 190.

¹⁷⁰ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 259.

Istodobno s Teheranom, u Jajcu je prilikom Drugog zasjedanja AVNOJ-a ustanovljen Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao nova vlada Jugoslavije, ukinut je status zakonite vlade izbjegličkoj vladi te zabranjen povratak kralju u zemlju. Temeljem izvješća šefa britanske misije pri Vrhovnom štabu, Churchill je stekao uvjerenje da će NOP odigrati ključnu ulogu u poslijeratnoj Jugoslaviji te je polazeći od te procjene izradio plan za povezivanje izbjegličke vlade i NOP-a.¹⁷¹

Početak 1945. godine njemačke snage su se povlačile sa južnog, zapadnog i istočnog bojišta, a situacija na Balkanu ukazivala je na završetak Drugog svjetskog rata.¹⁷² Titove jedinice, sada oformljene kao Jugoslavenska armija, su do svibnja 1945. godine uspostavile nadzor nad svim dijelovima predratne Jugoslavije. Pobjede u završnim operacijama dodatno su učvrstile poziciju Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) kao vodeće političke stranke u državi.¹⁷³ Ujedno, politički i diplomatski uspjesi otvorili su put međunarodnom priznanju obnovljene Jugoslavije.¹⁷⁴

Tijekom tih završnih operacija, vlada NDH, jedinice hrvatske vojske (domobranske i ustaške postrojbe) i civilno stanovništvo počeli su se povlačiti prema slovensko – austrijskoj granici, s namjerom predaje Englezima. Međutim, Englezi nisu prihvatili njihovu predaju, stoga su postali opkoljeni od strane Jugoslavenske armije i bili su vraćeni u Jugoslaviju. Mali dio izbjeglih uspio se probiti prema zapadnim državama, dok su povratnici bili izloženi masakrima i progonima duž Križnog puta.¹⁷⁵

¹⁷¹ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 260.

¹⁷² H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, 229.

¹⁷³ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 269.

¹⁷⁴ H. MATKOVIĆ, *Povijest NDH*, 229.

¹⁷⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 269.

5.1. ŠPANOVICA U RATNOM VIHORU

Pripremna bojna bila je formirana kao postrojba okupljana po potrebi jer je služila za osiguranje od partizanskih upada. Kao što je već spomenuto, u satniji je bilo 12 Španovčana. Sama Priprema bojna brojala je između 60 i 80 pripadnika,¹⁷⁶ a pomagale su im i Španovčanke koje domobranima, po dolasku na dopust, nisu dopuštale povratak natrag.¹⁷⁷

Članovi Pripreme bojne su u voćnjacima oko sela iskopali grudobrane¹⁷⁸, a noću bi stražarilo po tri čovjeka – jedan naoružan puškom, a ostala dvojica poljoprivrednim alatom jer oružja nije bilo za sve.¹⁷⁹ Dizanje nove zgrade općine dovršeno je u travnju 1942. godine u koju se preselila općinska administracija i čiji je podrum služio kao zatvor. Zatvor je funkcionirao kao pritvor, kroz koji su uhićeni prolazili na putu do zatvora koji se nalazio u Pakracu i Lipiku ili do otpremanja u logor Jasenovac; od proljeća do jeseni bio je uglavnom pun, a zatvorenici su bili Srbi iz okolnih sela.¹⁸⁰

Partizani su se 24. svibnja 1942. spustili na cestu između sela Kusonje i Dragović, u predio zvan "Brusnica" i zaustavili četvoricu Španovčana koji su se vraćali biciklima iz svatova u Pakracu te ih zatim odveli u šumu pred selo Brusnik. Tamo su ih podvrgnuli ispitivanju o stanju Španovice i o količini i vrsti oružanih snaga.¹⁸¹ Nakon ispitivanja, partizani su ispisali pismo na pisačkoj mašini i poslali dvojcu mlađih Španovčana da dostave zahtjev taborniku i zapovjedniku Pripreme bojne u Španovici. Pismo je zahtijevalo puštanje zatvorenika iz općinskog zatvora, u zamjenu za dvojicu starijih Španovčana koje su partizani zadržali kao taoce. Zapovjednik Pripreme bojne bio je Ivica Vuletić iz Dervente, jedini stranac i "profesionalac" u selu.¹⁸² Zapisano je da je Vuletić bio glavni agresivni zastavnik, hodajući po selu s nadžakom¹⁸³, te da zatvorenike koje on odvede, narod nikad više ne vidi. Veliku glavninu ustaške satnije koja se našla u Španovici činili su Bosanci i Hercegovci, koji su u borbi sa slavonskim Srbima vidjeli svoje izravnavanje računa s bosanskim

¹⁷⁶ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 4.

¹⁷⁷ T. ERJAVEC, *Španovica*, 109.

¹⁷⁸ Grudobran – nasip iznad rova/pješčani zaklon koji je štitio vojnike u rovu od neprijateljskih hitaca

¹⁷⁹ *Isto*

¹⁸⁰ *Isto*, 110.

¹⁸¹ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 235.

¹⁸² T. ERJAVEC, *Španovica*, 109.

¹⁸³ Nadžak – starinsko oružje na kratkom dršku sa sjekirom na jednoj, a maljem na drugoj strani

četnicima.¹⁸⁴ Partizanski ultimatum nije uspio – Vuletić je pismo poderao, te naredio odvoz zatvorenika u logor. Posljedično, partizani su taoce usmrtili.¹⁸⁵ U sljedećim je mjesecima život izgubilo još deset muškaraca, dva starca i dvije žene, pretežito od strane partizana.¹⁸⁶

O odnosu stranih ustaških jedinica i domaćeg stanovništva može svjedočiti i slučaj jednog starog i bolesnog Španovčana, vezanog za krevet, kojeg je bosansko-hercegovački ustaša ranio nožem po vratu nakon ulaska u njegovu kuću, tražeći da mu preda zlato koje je donio iz SAD-a. Lopov je kasnije uhićen i osuđen na smrt.¹⁸⁷

Prva polovica 1942. godine obilježena je, osim spomenutog, i danjim napadima partizana na telefonsku strukturu i infrastrukturu.¹⁸⁸ Ustaško ravnateljstvo i Glavni stožer izvještavaju 17. lipnja o sklonosti okolnih sela partizanima i većoj partizanskoj aktivnosti. Također je čitljivo iz izvoda da je osiguranje Pakraca tada bilo jako slabo, te je zatraženo pojačanje.¹⁸⁹

Njemačke snage i Ustaški obrambeni zdrug su u kolovozu provele još jednu antipartizantsku operaciju tijekom koje su na udaru bila srpska sela na području Pakrac. U operaciji su sudjelovale i njemačke i ustaške snage, a na udaru su bila sva okolna srpskih sela na području okolice Pakraca.¹⁹⁰ Sela Dereza, Branešće, Dragović i Kusonje stradala su u periodu od 04. do 13. kolovoza. U ovim je akcijama sudjelovala, uz ustaše i Pripremne bojne iz Španovice, i "Crna legija" – Ustaški obrambeni zdrug iz Lipika.¹⁹¹ Prilikom akcija pljačkala se imovina i uništavali su se usjevi obzirom da je najtraženija roba tada bila hrana, žito i stoka.¹⁹² U Španovicu su ustaške vlasti dopremile velike količine žita, oduzete okolnim selima, te su pozvani knezovi susjednih srpskih sela koji su dobili zadatak da pošalju određen broj radnika koji bi obradili žito. Grupe koje su stigle su stavljene pod stražu i nisu puštene kući – muškarci su spavali u zgradi općine na tavanu, a žene u maloj školi. Ukupno je dnevno na vršilicama radilo oko 100 ljudi, trajala je od 10.08. do 24.08.1942. godine, a radotari su dolazili iz Donjih i Gornjih Grahovljana, Gornje Šumetlice te Dragovića. Sudbina radnika bila je tragična – 57 ljudi je izgubilo živote nakon izvedenih radova.

¹⁸⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 112.-113.

¹⁸⁵ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 286.

¹⁸⁶ T. ERJAVEC, *Španovica*, 1992., 112.

¹⁸⁷ *Isto*, 113.

¹⁸⁸ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 287.

¹⁸⁹ *Isto*, 288.

¹⁹⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 113.

¹⁹¹ *Isto*, 114.

¹⁹² *Isto*, 117.

Tadašnji općinski pisar Španovice uspio je spasiti sedmoricu muškaraca slanjem na rad u Njemačku:¹⁹³ "Od dragovačke grupe, njih 17 muškaraca, sedmoricu je spasio Tomica Abramović. (...) Od ostalih deset, osam ih je ubijeno u šumi "Lisnik" između sela Dragovića i Donjih Grahovljana."¹⁹⁴ U Gornju Šumetlicu nije se vratilo 20 žena i 7 muškaraca, a u Gornje Grahovljane 7 muškaraca i 15 žena.

Krajem svibnja 1942. njemačke, ustaške i domobranske postrojbe su započele akciju kojoj je cilj bio uspostava otpora oko Kozare i Prosare koje su trebale potisnuti djelovanje partizana na tom prostoru. Akcija je rezultirala zarobljavanjem brojnih partizana i golemog broja civila zbog čega je imala i značajan humanitarni karakter.¹⁹⁵ Po dostupnoj literaturi, civile se trebalo prebaciti u Staru Gradišku, međutim isti su završili na drugim lokacijama.¹⁹⁶ Prikupljeni civili s kozaračkog prostora upućeni su u sabirne logore u: Hrvatskoj Dubici, Prijedoru, Jasenovcu, Mlaki, Novskoj, Jablancu, Staroj Gradiški, Rajićima, Bodegraju, Grabovcu, Lađevcu i Paklenici.¹⁹⁷ Kasnije se navodi da se svi logori, izuzev Mlake i Jablanca, mogu upotrijebiti samo kao prolazni. Problem staništa riješen je sredinom srpnja 1942. godine kada je odlučeno da će se evakuirano stanovništvo upućivati u krajeve sjeverno od Jasenovca. MUP NDH, nakon komunikacije s kotarskom oblasti Daruvara prilikom vijesti da će na područje Daruvara stići još zarobljenika s Kozare, informirala je nadležna tijela NDH-a o sljedećem: "Ovo ministarstvo dijeli u cijelosti mišljenje kotarske oblasti u Daruvaru u pogledu odpremanja zarobljenika iz Kozare u Daruvar, u privatne kuće pravoslavaca. Postoji opravdana bojazan, da će ovi zarobljenici biti saradnici komunističke promičbe među pravoslavicima u Daruvaru, u čijoj se okolini nalaze partizani i slobodno kreću u občini Bjelaj i Velikim Bastajima, i da bi mogli prebjeći partizanima u kotar Daruvar ili Pakrac gdje se već nalaze i partizani iz Bosne. Ti su krajevi puni partizana, koji dnevno čine ogromne štete našem življu. Mišljene je ovog ministarstva, da bi zarobljenike trebalo učiniti bezopasnima time, što bi ih se otpremilo u sabirne logore."¹⁹⁸ Konačno, putem izvještaja Zapovjedništvu UNS-a iz srpnja 1942. saznajemo da je upućeno 40 vagona s iseljenicima u Lipik i 20 vagona u Pakrac, te da je oko 8000 osoba iseljenih s Kozare u kolovozu 1942., nakon gašenja logora Uštica, upućeno na područje

¹⁹³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 118.

¹⁹⁴ *Isto*

¹⁹⁵ Nikica BARIĆ, "Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece", *Pilar*, br. 22/2016., 53.-55.

¹⁹⁶ *Isto*, 68.

¹⁹⁷ *Isto*, 69.

¹⁹⁸ *Isto*, 81.-82.

Lipika od kuda su trebali biti raspoređeni po okolnim selima i gdje im se treba osigurati prehrana i zdravstvena skrb.¹⁹⁹

Erjavec u svojoj knjizi navodi da ni sama Španovica nije bila sigurna od "čišćenja". Naime, pojedinci iz hrvatskih i srpskih sela su djecu s Kozare, koja bi stigla u selo, prisvajali iz humanosti, stoga je broj djece završio i u Španovici i Šumetlici, a neki su Španovčani prisvajali i srpsku djecu čiji su roditelji prolazili kroz Španovicu na putu u logore početkom 1942. Istovremeno, ustaše su okupili desetak djevojčica i dječaka kod gostionice te ih kasnije strpali u zaprežna kola i otpremili u Pakrac, pa zatim u logore po cijeloj Hrvatskoj. Španovački zaštitnici, koji su zavoljeli tu djecu, nisu mogli puno učiniti da bi im pomogli, izuzev slučaja španovačke ustaške satnije, koji je svoju šticienicu uspio izvesti iz grupe za prijevoz i vratiti ju u svoju kuću.²⁰⁰

Tonči Erjavec procjenjuje broj poginulih boraca i žrtava fašizma na 1616, u razdoblju od 1941. do 1945., a brojka uključuje stradale u selima Dragović, Dereza, Brusnik, Lipovac, Donja Šumetlica, Gornja Šumetlica, Kričke, Branešci, Gornji, Srednji i Donji Grahovljani i Kusonje.²⁰¹

Štab III. operativne zone šalje naredbu u kolovozu 1942. Štabu I. bataljona II. odreda u kojem se naređuje prebačaj jedne čete u požeškoj kotlini na položaj istočno od Španovice.²⁰²

Pljačkama i upadima u srpska sela, te "čistkama" vlastitog, nezadovoljstvo Španovčana počelo je rasti, stoga su počeli otvoreno protestirati protiv postupaka prema srpskim selima. U prijevoz plijena najčešće su išli pod prisilom i prijetnjom. Često su davali svoju zapregu samo da oni sami ne bi išli, od stida kojeg su osjećali pred srpskim seljacima. Nakon događanja u Derezi, selo je zatražilo od tabornika da podnese zahtjev kojim bi se zaustavila pljačka i ubijanje, obzirom da se sve pripisivalo Španovici i njenom stanovništvu.²⁰³ Nakon tjedan dana, tabornik, podržan većinskim stanovništvom sela i Pripremnom bojnom, ustaje protiv naredbe za akciju na Branešce. Međutim, Vuletić ne prihvaća njihove zahtjeve te izdaje naređenje za uhićenje tabornika i nekoliko pripadnika Pripremne bojne, dok ostalim sudionicima prijeti sudom. Nakon dodatne pobune Pripremne bojne, Vuletić je išao od kuće do kuće i oduzeo oružje članovima Pripremne te ga prevezao u zapovjedništvo bojne u Lipik. Potom je sazvaio selo pred općinu i s prozora na katu

¹⁹⁹ Nikica BARIĆ, "Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece", *Pilar*, br. 22/2016., 83.-84.

²⁰⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 121.

²⁰¹ *Isto*, 115.

²⁰² S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 302.

²⁰³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 122.

održao prijeteći govor, stavljajući Španovčane u beznadnu poziciju – u slučaju bijega svakako bi bili likvidirani, ili od strane partizana ili od strane ustaša.²⁰⁴ Samo manji dio oduzetog oružja je vraćen prije listopada u selo.²⁰⁵

Svakako, Španovica je stvarala smetnju partizanima. Partizanske jedinice trebale su krajem rujna 1942. godine napasti Daruvar, međutim nakon izvještaja o pojačanju od 900 ustaških, domobranskih i njemačkih vojnika koji su pristigli u grad, od te se namjere odustalo. Naime, smatralo se da se okupatorska vojska povećala zbog planirane akcije na Bilogoru.²⁰⁶ Zbog straha od gubitka jedinica i želje da partizanske snage oko Daruvara ne budu uzaludne, napad je preusmjeren na drugi "ustaški" centar – Španovicu. Napad bi ujedno bio i pokazatelj snage i sposobnosti slavonskih partizana. Glavni štab je još u lipnju uputio kritiku slavonskim partizanima, nazivajući ih "mekanim" i "neborbenim", te se žalio Vrhovnom štabu da nisu stvorili ni najmanji "oslobođen teritorij". Slavonski partizani bi akcijom na Španovicu uspjeli dokazati suprotno, te proširiti kontrolirani teritorij.²⁰⁷ Naravno, dodatan razlog je bio i bogatstvo Španovice – čak i ako izuzmemo plijen koji je završio u Španovici do tada i danke koje je uzela ratna kriza, Španovica je još uvijek bila izuzetno bogato selo.

Partizani su okružili i napali Španovicu iz više smjerova u noći sa 4. na 5. listopad 1942., a napad je započeo oko 23 sata. Iznenadjeni pripadnici Pripremljene bojne pobjegli su iz svojih iskopanih "bunkera" u kuće. Partizani su zaobišli otporne točke na prilazima i brzo se našli u samom selu, između kuća i u kućama Španovčana. Zloglasni Vuletić je nakon prvih zvukova pucnjave pobjegao, zajedno sa grupom od 10 bliskih činovnika, u Pakrac. Ubrzo je nastao metež, obje strane bile su iznenađene koliko se brzo prodrlo u selo.²⁰⁸

Glavni napad izvršio je Psunjski odred (Prvi slavonski NOP odred), pretpostavlja se iz razloga što je u njemu bilo najviše vojnika iz srpskih sela oko Španovice.²⁰⁹ Vojna pomoć Španovici došla je iz smjera Pakraca, ali je zaustavljena i odbijena. Veće borbe vodile su se oko zgrade općine, a do 5. listopada slomljen je otpor svih kuća, od kojih je pola izgorjelo.²¹⁰

²⁰⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 122.

²⁰⁵ *Isto*, 123.

²⁰⁶ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 7.

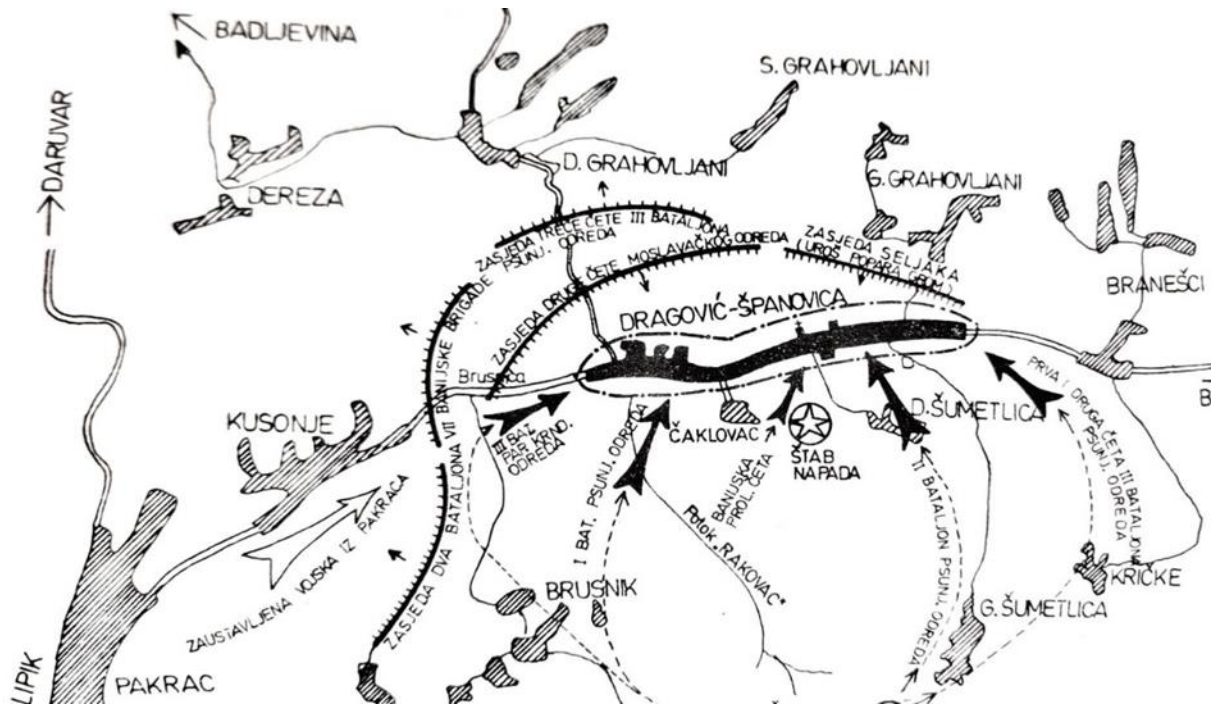
²⁰⁷ *Isto*, 8.

²⁰⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 125.-127.

²⁰⁹ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 11.

²¹⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 128.

Posljednji izazov ostala je baš općina, u kojoj su bili ustaše, pripadnici Pripreme bojne zajedno sa pedesetak žena i djece. Borba za osvajanje Španovice trajala je 30 sati, upravo zbog nemogućnosti zauzimanja novoizgrađene općine, čija je obrana trajala sve dok je bilo municije i oružja. Općina je pala 6. listopada 1942. kada su vojnici i civili pobjegli kroz polja.²¹¹

Slika 17. Plan napada na Španovicu (izvor: T. ERJAVEC, *Španovica*, 126.)

U akciji na Španovicu sudjelovalo je 1700 slavonskih, banijskih i moslavačkih partizana, 600 u aktivnoj borbi, a ostatak na osiguranju. Papučki odred zatvorio je cestu od Požege do Kamenskog, cestu od Pakraca zaposjela je banijska brigada, u zasjedi za obranu od pravca Sirača bio je psunjski odred, te je moslavački odred držao streljački lanac sa sjeverne strane sela. Streljački lanac bio je stvoren oko Španovice ne bi li spriječili bijeg civila i vojnika.²¹² Uhvaćeni stanovnici su 5. listopada odvedeni u Gornju Šumetlicu, gdje su prenoćili, a 6. listopada su žene i djeca pušteni kućama.²¹³

Zarobljeni muškarci su odvedeni do šume Badnješice na brdu, gdje se vršilo ispitivanje i strijeljanje. Za donijeti sud o sudbini zatočenika bilo je dovoljno vidjeti nalazili se njegovo ime na

²¹¹ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 12.

²¹² T. ERJAVEC, *Španovica*, 124.

²¹³ *Isto*, 130.

popisu članova Pripremne bojne. Nakon napada zrakoplovstva NDH, preostalim ispitanicima brzo je presuđeno. Od 160 zarobljenih, partizani su strijeljali 44, a ostale su pustili na slobodu. Erjavec napominje da osobnim istraživanjem dolazi do imena 41 osobe koje su stradale na Psunju, s time da su posljednje dvije žrtve strale na povratku kućama, nakon što su oslobođeni. Najmlađi osuđenik imao je 17 godina, a najstariji 67. Tijela su na mjestu strijeljanja bacana u iskopani jarak.²¹⁴ Zasjeđe oko Španovice zarobile su još 60 mještana, među njima i tabornika iz Španovice, s čijom sudbinom nismo upoznati.²¹⁵ Izvod iz izvještaja Štaba III. operativne zone navodi da je streljački obruč usmrtio 40-50 bjegunaca.²¹⁶

Pitanje uzroka slabe pomoći NDH možemo odgovoriti samo nagađanjem. Možemo nagađati da je Vuletić otišao u Pakrac zatražiti pomoć i da se velik broj jedinica NDH nalazio na Bilogori.²¹⁷ Tijekom i nakon napada na Španovicu zapaljeno preko 200 kuća, a istog je dana zrakoplovstvo NDH bombardiralo Dragović i Španovicu u 6 navrata, povećavajući materijalnu štetu. Partizani su se povukli iz Španovice nakon ustaškog bombardiranja, ostavljajući iza sebe neprepoznatljivo selo.²¹⁸ Također, valja naglasiti da partizanski izvori navode i nepoželjan stav vlastitih članova prema Španovčanima prije i tijekom napada: "Kod nekih drugova pokazalo se političko nerazumijevanje karaktera naše Narodnooslobodilačke borbe. Oni su stajali na stanovištu da cijelu Španovicu treba popaliti, a Španovčane poklati. Ovakvim stavom koji nije naš nego četnički onemogućio bi izvršenje našeg glavnog zadatka: ostvarenje borbenog jedinstva srpskog i hrvatskog naroda."²¹⁹

Ivica Vuletić se 6. listopada vratio u Španovicu sa svojom malom grupom, a pratila ga je vojska u dvije kolone.²²⁰ Razlog povratka je bila istraga kojom bi se utvrdila "izdaja" zbog koje Španovica pala, a pronađena je među doseljenicima iz Bučja. Tada je streljano 8 "izdajnika", od kojih i šestogodišnji dječak, čijeg su oca partizani ubili prije toga. Na popisu "izdajnika" našla se i 13-godišnja djevojčica, koja je već prije spašena zahvaljujući španovačkom ustaši, međutim njegova

²¹⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 131.-132.

²¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, (dalje: ZNOR) Borbe u Hrvatskoj 1942. godine, V. svezak, knjiga 8, Vojnoistorijski institut jugoslavenske narodne armije, Beograd, 1955., 312.

²¹⁶ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 310.

²¹⁷ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 13.

²¹⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 129.

²¹⁹ ZNOR, V/ 8, 118.

²²⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 136.

majka ju je spasila i vratila u Grahovljane.²²¹ Isti dan je održan i politički govor dvojice partizanskih vođa napada u kojem su govorili kako se rat ne vodi protiv Hrvata, već ustaša, te pozivali na odricanje ustaške ideologije.²²²

Najkontroverzniji dio događanja tog listopada uključuje baš stradanje civila – po navodima partizana, civilnih stradanja nije bilo dok u drugim izvorima možemo naći podatke i detalje o stradalim civilima. Erjavec navodi slučajeve dvije žene (ustrijeljene u svome dvorištu), oca s dvoje djece (koji se nisu vratili iz Gornjih Grahovljana i čiji grobovi nikad nisu pronađeni), nekoliko muškaraca (od kojih je bilo i vojno nesposobnih; koji su živi zapaljeni), starca (koji je brutalno ubijen i pronađen s vlastitim testisima u ustima) i poluslijepog starca (brutalno ubijen u kuhinji kuće). Zvonimir Erjavec navodi i smrt 19-godišnjeg civila koji se vratio s rada u Njemačkoj.²²³ Osim brutalnih ubojstva civila, izživljavalo se i nad ostalima, što možemo vidjeti u primjeru dva stradala domobrana. Jedan, koji je bio na ranjeničkom dopustu, uhvaćen je prilikom proboja u Gornjim Grahovljanima, gdje je privezan na hrast i mučen. Zabilježeno je da je mučenje uključivalo rastvaranje rebara i čupanje srca. Drugi, 22-godišnji domobran, pronađen je zajedno sa 57-godišnjakom u polju kukuruza, mučen i ubijen.²²⁴

U partizanskim dokumentima koji govore o broju stradalih teško je odvojiti vojne od civilnih žrtava, obzirom da se svi navode kao "banditi i neprijatelji".²²⁵ Iz popisa kućanstva koje je Erjavec priložio u svojoj knjizi možemo pronaći podatke o oko 43 stradala civila, 50 stradalih pripadnika Pripremne bojne, 6 ustaša i 4 domobrana.²²⁶

Dan nakon, 7. listopada, bio je obilježen kao dan potrage za nestalima – mrtvi su se odvozili u kolima zatim slagali na hrpu ispred ulaza na groblje. Potraga je trajala dva dana, a samo neki od mrtvih su pokopani u selu.²²⁷ Istovremeno s pokapanjem, počele su pripreme za iseljavanje. Partizani su do tada već konfiscirali konje i kola, stoga je prijevoz za iseljenje postao problem. Usprkos tome, većina Španovčana uspjela je evakuirati selo u naredna 3-4 dana u pravcu Pakraca,

²²¹ T. ERJAVEC, *Španovica*, 136. 137.

²²² *Isto*, 138.

²²³ Z. ERJAVEC, *Španovački rodoslov*, 376.

²²⁴ T. ERJAVEC, *Španovica*, 135.-136.

²²⁵ B. BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, 16.

²²⁶ T. ERJAVEC, *Španovica*, 213.-240.

²²⁷ *Isto*, 138.

opremljena najnužnijom prtljagom. Broj španovačkih žrtva i gubitaka je kroz naredne mjesece samo rastao. Neposredno nakon progona, bilo je pojedinaca koji su se vraćali u selo po ostatke imovine i hrane, od kojih je troje stradalo od strane partizana ili Srba iz sela Dragović. Među stradalima bio je i 10-godišnji dječak.²²⁸

Štab I. odreda III. operativne zone 27. listopada 1942. obavijestio je Štab zone da su se te noći dogodile "vrlo nepoželjne i loše stvari".²²⁹ Seljaci iz Grahovljana, Branežca, Ožegovca i drugih okolnih sela provalili su u ono što je ostalo od kuća u Španovici i opljačkali ih do kraja. Nakon pljačke su do kraja konzumirali alkohol koji su pronašli te započeli s paljenjem ostalih kuća. Konačno, zapalili su Vatrogasni dom, općinsku zgradu i crkvu. Partizani su sazvali sastanak gdje su objasnili da je takvo ponašanje neispravno, ali je istovremeno izražena želja da se sva preostala hrana izveze i spremi za partizane.²³⁰

"Evakuacijom ratnog plijena i ustaške imovine" partizani su uspjeli stvoriti potrebne zalihe za nadolazeću zimu. Iz sela je izvezeno između 450 i 600 kola robe, koje je većinski pripadalo civilnom stanovništvu, između koje se spominje otprema žita, krava, svinja, pa čak i seljačkih haljina.²³¹ Pljačka sela nije odrađena odjednom, već je trajala mjesecima, a ničija imovina nije pošteđena. U Raspisu štaba III. operativne zone stoji da opljačkana imovina nije pripadala samo "neprijatelju" već i onim obiteljima koje nisu bile "ustaške".²³²

Iseljeni Španovčani najprije su zaklon pronašli u Pakracu, pa su se zatim raseljavali u okolna mjesta. Pogibija Španovčana nastavila se i nakon progona - 1943. godine poginulo je 24 Španovčana, a zatim 41 naredne godine. Većina poginulih bili su vojnici, a neki su prešli i na stranu partizana. Poslije "oslobođenja" Pakraca u rujnu 1944. godine, sve su španovačke obitelji protjerane izvan "oslobođenog" teritorija, tj. tražilo se od njih da se povuku na teritoriji NDH.²³³ Do 1948. godine, na području Španovice ostalo je 120 stanovnika.²³⁴

²²⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 139.

²²⁹ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 314.

²³⁰ *Isto*, 315.

²³¹ S. HREČKOVSKI, *RNOP u Pakracu i okolini*, 309.

²³² ZNOR, V/8, 119.

²³³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 145.

²³⁴ Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske. Stanovništvo. Naselja. Požeško-slavonska županija – broj stanovnika. Španovica.

6. SUDBINA ŠPANOVICE POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Iako je rat službeno završio, on za Španovčane još nije bio gotov. Ono što je ostalo od Španovačkih obitelji našlo se u valu vojske i civila koji su se kretali prema još jednom mjestu krvoprolića – Bleiburgu. Ako su preživjeli ili nisu bili u Španovici za vrijeme razaranja, bili su uhićeni i ubijeni po povratku u selo. Nakon svega, u ljeto 1945. godine, ostalo je 242 muškarca iz Španovice, oko 500 žena i mnogo djece i mladih koji su se nadali vratiti kućama, pa makar ih morali ponovo dizati. Milicija tadašnje vlasti je u lipnju okupila oko 140 Španovčana koji su se tada nalazili u Pakracu i odvela ih u radni logor Ovčara kod Kutjeva gdje su spavali u jednoj zgradi, na podu, a preko dana obavljali poljoprivredne poslove pod stražom. Ovčarski logor postojao je četiri mjeseca, a umrla je jedna djevojka i nekoliko djece.²³⁵

Drugi logor u koji su Španovčani bili opremani nalazio se u Okučanima. Oko 56 Španovčana je provelo dva mjeseca na poljoprivrednim poslovima poput kosidbe i spremanju sijena i žita. Kada bi završili posao, seljaci iz sela Gređani bi došli i birali logoraše za rad u selu, pod stražom. I oni su spavali u jednoj zgradi, na podu, a u tom je logoru umrlo petero španovačke djece. Prilikom puštanja iz oba logora, Španovčani su dobili propusnicu koja je vrijedila za sve pravce, osim za područje između Požege i Kutine.²³⁶

Deklaracijom Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije od 1. ožujka 1945., predstavljena je nova Jugoslavija, kao savezna država ravnopravnih naroda. Tadašnja je vlada naglašavala kako će se u budućoj državi voditi politika potpune ravnopravnosti svih nacija koje u njoj žive i da će vlast biti izabrana od strane naroda, demokratskim putem.²³⁷

Putem ustava donesenog 30. siječnja 1946. državno je vodstvo jasno izrazilo političko opredjeljenje za komunizam. Ukidanje višestranačja, smanjenje privatnog vlasništva i ograničavanje slobodnog poduzetništva potaknulo je rast nezadovoljstva koje je naročito bilo izraženo među intelektualnim slojevima i seljaštvom. Federativna Narodna Republika Jugoslavija bila je centralizirana "savezna država, republikanskog oblika" sastavljena od šest narodnih

²³⁵ T. ERJAVEC, *Španovica*, 163.-165.

²³⁶ *Isto*, 167.-168.

²³⁷ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 236.

republika i dvaju autonomnih pokrajina – Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije (u čijem sastavu Autonomna pokrajina Vojvodina i Kosovsko – metohijska Autonomna pokrajina), Crne Gore i Makedonije. Savezna skupština bila je najviši organ vrhovne vlast, dok su Skupštine republika imale zakonodavnu nadležnost na području svojih republika, ali su bile obavezne usklađivati svoje ustave i zakone sa saveznim ustavom.²³⁸

Kroz 1945. i 1946. vršena je rekvizicija dobra – oduzimanje hrane i stoke seljacima te je započet proces nacionaliziranja imovine.²³⁹ Bilo je jasno da su nade o povratku u Španovicu utišane već 1945. godine kada je privremena vlada donijela odluku o agrarnoj reformi i kolonizaciji kojom je propisan agrarni maksimum od 35 hektara obradive zemlje po zemljoradniku. Ovim zakonom Hrvatska je dala u zemljišni fond 37 923 posjeda, od kojih je okrug Daruvar (uključujući Pakrac) dao 3848 posjeda, koje su činili njemački posjedi, posjedi "nestalih" vlasnika i posjedi konfiscirani odlukama sudova.²⁴⁰ Zemlja 297 domaćinstava na području Dragovića, Španovice, Branežaca i Bučja konfiscirana je temeljem sudskih presuda. Iako je tadašnja vlast zakonom legalizirala otuđenje imovine, u odlukama koje su poslone Španovčanima stoji i obrazloženje u kojem se navodi da su pojedinci bili protivnici narodnooslobodilačke borbe ili da su pobjegli sa svojih posjeda pred partizanima kao državni neprijatelji. Erjavec navodi da iako njegov otac nije bio nijedno od navedenog, tadašnja vlast mu je svejedno odbila molbu za povrat imovine, kao i njegovom stricu, koji je bio partizan.²⁴¹

Nakon oduzimanja kuća, zemlje i šuma, uslijedila je kolonizacija – 47 Španovačkih obitelji migrirano je u selo Gašince kod Đakova 1946. godine, dok su njihova imanja dodijeljena novim doseljenicima.²⁴² Novo stanovništvo doseljeno je u Novo Selo – ime kojim se Španovačka povijest dodatno pokušala izbrisati, koje joj je dodijeljeno 1945. godine i koje će nositi sve do 1991. godine. Bilo je planirano naseliti 250 kuća, od toga 200 sa "slavonskim borcima iz okruga" te 50 sa

²³⁸ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio*, 238.

²³⁹ *Isto*, 315.

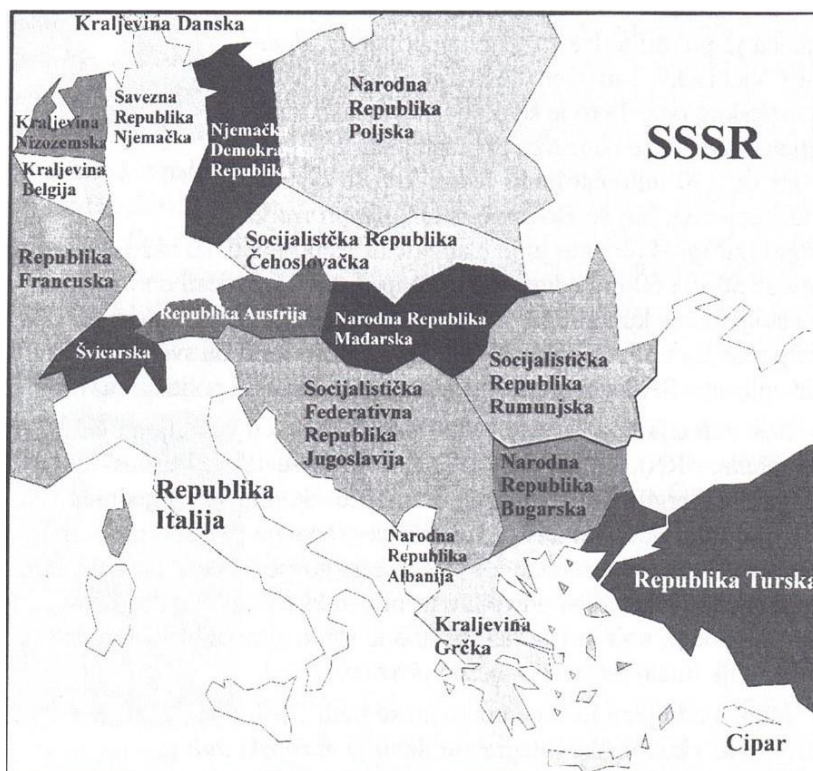
²⁴⁰ T. ERJAVEC, *Španovica*, 169.

²⁴¹ *Isto*, 170.

²⁴² *Isto*, 173.

"seljacima bez zemlje iz Slavonije". Novo Selo je naseljeno s oko 58 obitelji, većinom srpskim stanovnicima iz Bosne i Hercegovine i drugih dijelova Hrvatske.²⁴³

Španovčani Gašinovce nisu smatrali svojim mjestom ili domom, već nužnim smještajem, pa su ga prvom prilikom i napustili. Posljednji ostaci Španovice nestali su prilikom prodaje stečene imovine i raseljavanjem.²⁴⁴ Do 1990-ih godina, u Gašincima je živjelo 11 španovačkih obitelji, koje više nisu činile distinktivnu slovensko-gorsku etničku zajednicu.²⁴⁵

Slika 18. Zemljovid Europe 1965. godine (izvor: D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II.* dio, 258.)

Ustavom iz 1963. godine se mijenja naziv u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija te je on predstavljao deetatzaciju društva. Potaknuo je diferencijaciju na razini svih društveno-političkih subjekata države.²⁴⁶ Nova strujanja u Hrvatskoj postupno su se oblikovala u pokret s nacionalnim elementima. Časopisi Matice hrvatske propitkivali su i analizirali položaj Hrvatske i

²⁴³ T. ERJAVEC, *Španovica*, 177.

²⁴⁴ *Isto*, 175.

²⁴⁵ *Isto*, 177.

²⁴⁶ D. DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe II.* dio, 286.-287.

hrvatskog jezika u Jugoslaviji te upozoravali na gušenje hrvatskog nacionalnog identiteta. Savezni organi trudili su se zadržati svu vlast, dok su suprotno njima, republički organi tražili slobodu.²⁴⁷ Rješenje problema trebalo je nastati reformom federacije, koju je Tito predložio 1970. najavljujućim formiranjem ustavne komisije. Komisija je predložila da federacija zadrži tri funkcije: vanjsku politiku, obranu i jedinstvenost društvenog uređenja, dok je izvorni suverenitet trebao pripasti republikama koje se definiraju kao države.²⁴⁸ Savezna skupština prihvatila je amandmane 30. lipnja 1971. godine i time ozakonila reformu federacije. Kada su isti upućeni na javnu raspravu, hrvatski nacionalni pokret, koji se do tada već proširio, s velikim je interesom raspravljao o promjeni položaja Hrvatske u jugoslavenskoj zajednici. Pokret pod nazivom Hrvatsko proljeće zahvatio je velik dio Hrvatske - uključuju se gotovo svi slojevi hrvatskog pučanstva.²⁴⁹

Tijekom štrajka studenata u studenom 1971. godine, Tito je pozvao partijsko vodstvo Hrvatske na raspravu koja je trajala dva dana. Neimpresioniran državnim udarom, osudio je politiku vodstva i otkazao svoju podršku hrvatskom vodstvu. Nakon sastanka, čelnici Hrvatske su podnijeli ostavke, nakon čega je uslijedilo smjenjivanje svih onih koji su sudjelovali u pokretu hrvatskog proljeća, bili oni partijski i državni funkcioneri, privrednici, znanstvenici, kulturni djelatnici ili novinari. Mnogi su izvedeni pred sud i osuđeni, s obvezom izvršavanja višegodišnje kazne. Matica hrvatska je zabranjena i obustavljeni su svi časopisi koje je izdavala, te je postavljeno novo vodstvo koje je osuđivalo svaku javnu kritičku riječ o stanju u državi.²⁵⁰

Uslijedilo je pojačanje rada u smislu izučavanja marksističke teorije u školama i na fakultetima, tisak je objavljivao promidžbene članke, upozoravajući na opasnost djelovanja protiv režima u namjeri da opravda represiju koju su obavljali njeni organi. Najavljena je promjena ustava SFRJ, u kojoj bi se uklonili dijelovi ustava koji nisu bili u skladu s prethodno donesenim amandmanima.²⁵¹

²⁴⁷ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 361.

²⁴⁸ *Isto*, 363.

²⁴⁹ *Isto*, 364.

²⁵⁰ *Isto*, 367.

²⁵¹ *Isto*, 372.

Ime Španovice u ovom vremenskom okviru postaje tabu-tema o kojoj se ne priča, čak ni u španovačkim obiteljima. Španovčani su u selo dolazili samo jednom godišnje – na blagdan Svih svetih, kada su na groblje donosili cvijeće i palili svijeće. Posjete su trajale do 1978. godine, kada je pakračka policija privela posjetitelje španovačkog groblja na ispitivanje. Nakon serije privođenja i ispitivanja, Španovčani su prestali posjećivati groblje.²⁵²

Biti Španovčanin u novom režimu nije bilo lako. Mladi su se Španovčani trudili pokazati da su ravnopravni i dostojni građani nove republike, međutim nosili su teret svog podrijetla gdje god su išli, bezobzira što su radili. Neki od mnogih slučajeva uključivali su uskraćivanje zaslužene invalidnine, sprječavanje školovanja i nemogućnost sudjelovanja u dodjelama društvenih "nagrada". Ujedno, određen broj Španovčana tijekom 50-ih i 60-ih godina je migrirao u sjevernu i južnu Ameriku.²⁵³ O nekadašnjoj propagandi o Španovici u bivšoj Jugoslaviji autor Tonči Erjavec navodi: "O Španovici piše jedino Vojna enciklopedija, i to sljedećim riječima. Navodim: "Španovica, danas Novo Selo Požeško, selo u SR Hrvatskoj, 9 km severoistočno od Pakraca, sa 286 stanovnika (popis iz 1971.). Posle uspostave Nezavisne Države Hrvatske (NDH) 10.04.1941. u Š. je bio jak ustaški garnizon za osiguranje komunikacije Pakrac – Slavonska Požega. Ustaše su, vršeći masovni teror u okolnim selima, oterale više hiljada Srba u logore ili ih poklali, a više njihovih sela zapalili. U selu Derezi, Kusionji i još nekim selima poklali su sve stanovništvo. Zbog svojih zverstava, ustaške jedinice iz Španovice poslale su čuvene po čitavoj Slavoniji."²⁵⁴

Nezanemarivo je spomenuti i krvaviju stranu povijesti druge Jugoslavije. Njenu je vlast obilježilo nasilje od samih početaka, što je najprije dokazao Bleiburg. Godine neposredno nakon završetka rata obilježene su brojnim likvidacijama osoba optuženih za suradnju s okupatorom, dok su se protiv političkih protivnika vodile stoge represivne mjere. Stupanj kontrole i nadzora pokazuje i činjenica postojanja tajnih organizacija – najprije Odjeljenja za zaštitu naroda, a zatim Uprave državne bezbednosti i Kontraobavještajne službe. OZNA, osnovana 1944. godine, predstavljala je prvu jugoslavensku tajnu policiju čija je uloga bila praćenje, progon i eliminacija političkih protivnika, pogotovo onih povezanih s ustaškim pokretom i okupatorima. Od prvog i drugog odsjeka OZNA-e nastala je UDBA, a o trećeg KOS. Osim suzbijanja političkih neprijatelja, UDBA je imala zadatak osiguranja unutarnje sigurnosti i održavanja jedinstva zemlje. Obzirom da je bila

²⁵² T. ERJAVEC, *Španovica*, 178.

²⁵³ *Isto*, 179.

²⁵⁴ *Isto*, 143.

blisko povezana sa Komunističkom partijom, imala je širok raspon vlasti koja je uključivala kontrolu medija, praćenje disidenta i suzbijanje bilokakvih elemenata koji bi mogli ugroziti socijalni poredak u državi. U prvom desetljeću nakon rata, OZNA je izvodila masovne političke čistke, a UDBA je nastavila slične prakse.²⁵⁵ Bitno je spomenuti da se putem usmene predaje daje zaključiti da su i Španovčani bili pod nadzorom tajnih policija.

Kraj sedamdesetih i početak osamdesetih obilježila je rastuća gospodarska kriza koja se pretvarala u krizu funkcioniranja cijelog društvenog sustava.²⁵⁶ Nakon smrti Tita 1980. godine, na vrhu federacije ostalo je osmočlano predsjedništvo, a položaj predsjedajućeg zauzimao je svake godine drugi član.²⁵⁷ Državna politika, poticana novom političkom situacijom i gospodarskom krizom, našla se u dilemi – razvijati unutarnju strukturu u smjeru konfederalizma ili krenuti u smjeru obnove i učvršćivanja velikodržavnog centralizma.²⁵⁸

Tijekom godina, jasnije su se iskazivale poruke velikosrpskog nacionalnog programa.²⁵⁹ Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti, izrađenog 1986. godine, između ostalih zabrinutosti i upozorenja na opasnost za opstanak srpske nacije, iskazivala se oštra podjela Srba, koji su definirani kao demokrati i borci za jedinstvo, pravdu i ravnopravnost, i svih onih koji su zagovornici razdora, mržnje i genocida. U istom se navode i optužbe protiv hrvatskog i slovenskog naroda, čiju politiku optužuju za političku i ekonomsku dominaciju. Memorandum je bio iskazan kao sinteza svih objavljivanih i propagiranih velikosrpskih ideja do tada.²⁶⁰

Dolaskom Slobodana Miloševića na čelo predstavništva Srbije, situacija se zaoštrila, obzirom da je on zagovarao pretvaranje Jugoslavije u proširenu Srbiju. Projekt širenja započeo je sastancima, a rezultirao prvim udarom u Vojvodini, gdje je pokušao smijeniti rukovodstvo. Iako u prvom pokušaju nije uspio, sastanci kojima je širio velikosrpsku ideju su se nastavili i u konačnici je smijenjena vlada u Vojvodini te je postavljena nova vlada, podložnija Miloševiću.²⁶¹ Isto je učinio i u Crnoj Gori, 1989. godine, zatim i na Kosovu. Nakon pada rukovodstva Vojvodine i Kosova,

²⁵⁵ Dino KRIČKIĆ, "Tajne službe kao represivna oruđa totalitarnih režima 20. stoljeća", *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, (gl. ur. Miroslav Kujundić), 1/ 2009., br 1., 58.-59.

²⁵⁶ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 377.

²⁵⁷ *Isto*, 379.

²⁵⁸ *Isto*, 390.

²⁵⁹ *Isto*, 391.

²⁶⁰ *Isto*, 391.-392.

²⁶¹ *Isto*, 394.-395.

1989., Skupština Srbije proglasila je amandmane na ustav Republike Srbije, koji su označili donošenje novog ustava koji je kršio ustav SFRJ iz 1974. godine. Ovime je njegova politika ostvarila zamišljeno – jedinstvenu srpsku državu.²⁶² Sastanci su se nastavili kroz sljedeće godine, čak i u Kninu gdje je doputovalo mnoštvo Srba iz Srbije, Bosne, Hercegovine i Hrvatske. Agresivna politika Miloševića nije prošla bez reakcija – u širim slojevima stanovništva izazivala je otpor.²⁶³

Na kongresu SKJ 1990. godine iskazale su se dvije potpuno suprotne koncepcije – savez komunista Slovenije i Hrvatske koji su tražili postupnu transformaciju SKJ u savez republičkih partija naspram SK Srbije koja se zalagala za obnovu jedinstvene SKJ na temeljima komunističkih ideja. Tijekom rasprave su delegati Srbije i Crne Gore verbalno oštro napadali delegate Slovenije i Hrvatske, čime su izazvali napuštanje kongresa slovenskih i hrvatskih delegata. Nakon izlaska, kongres je najprije odgođen, pa zatim otkazan; a prekid je označio i raspad SKJ.²⁶⁴

Naredne je mjesece obilježio proces formiranja i legaliziranja političkih stranka i njihovog rada te su konačno i provedeni izbori za višestranačke republičke parlamente u kojima su komunisti doživjeli poraz u svim republikama, s izuzetkom Srbije i Crne Gore. U četiri republike pobjedu su odnijele stranke koje su branile interes vlastitog naroda.²⁶⁵ Naposlijetku ovakve atmosfere, došlo je do kulminacije u obliku rata.

7. ŠPANOVICA DANAS

U Sloveniji i Hrvatskoj su se potkraj 1988. i 1989. godine počele javljati inicijative za osnivanje opozicijskih društava i stranaka. Novostvorenu opoziciju zaokupljala su dva problema – uspostava višestranačke demokracije i rješavanje nacionalnog pitanja. Na izborima održanima u proljeće 1990. pobijedila je Hrvatska demokratska stranka. Uslijedilo je donošenje novog Ustava, a nakon referenduma 1991. prihvaćena je Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske. Nedugo zatim donesena je i Odluka o raskidu državnopravnih sveza s ostalim republikama i pokrajinama SFRJ. Istovremeno srpski političari jačaju svoju kampanju. Milošević,

²⁶² H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 396.-397.

²⁶³ *Isto*, 405.-407.

²⁶⁴ *Isto*, 407.-408.

²⁶⁵ *Isto*, 408.

manipulirajući položajem srpskog naroda u Hrvatskoj, je potaknuo i potpomogao pobunu srpskog stanovništva koje je u srpnju 1990. proglasilo Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda te kasnije i Srpsku autonomnu oblast Krajinu za koju su objavili da se odvaja od Hrvatske i priključuje Srbiji.²⁶⁶

Sukobi su započeli već u ožujku 1991., s postupnim pridruživanjem JNA srpskim pobunjenicima. U lipnju iste godine, Sabor je donio Zakon o obrani, osnivajući hrvatske oružane snage, iako su bile znatno inferiornije u odnosu na JNA koja je preuzela oružje namijenjeno teritorijalnoj obrani Hrvatske još 1990. godine.²⁶⁷

Pakrački kotar je do 1990. godine sadržavao 46,4% Srpskog stanovništva, te je kao takvo predstavljao bitnu točku u strateškim planovima Srbije. Pakrac je sa svojom okolicom trebao postati glavni grad SAO Zapadna Slavonija.²⁶⁸ U noću s 1 na 2. ožujka 1991. u Pakrac su ušli tenkovi i borna kola JNA iz smjera Požege, no zapucalo se tek sljedećeg dana, nakon dolaska hrvatskih specijalaca.²⁶⁹ Bitka za Pakrac trajala je mjesecima – tek se u prosincu srpske snage povlače. Novo Selo (Španovica) evakuirano je 16. prosinca 1991., a u požeškoj brigadi je služilo 10 Španovčana. Virovitička brigada zaposjela je 26. prosinca Novo Selo (Španovicu) te je na njihovu inicijativu mjestu 1993. vraćeno originalno ime.²⁷⁰

Sukobi su eskalirali u izravnu agresiju JNA od kolovoza 1991., potpomognute od strane Srbije i Crne Gore. Hrvatska je bila prisiljena voditi obrambeni rat, koji je trajao do 1995. i uzrokovao 14 000 žrtava. Skoro 30% teritorija Hrvatske je do kraja 1991. bilo pod nadzorom srpskih pobunjeničkih snaga, a hrvatsko stanovništvo izloženu progonu i smrti. Brojni hrvatski gradovi izloženi su topničkim i raketnim napadima. U rješavanju jugoslavenske krize, Europska zajednica je u rujnu 1991. pokrenula mirovnu konferenciju, a njezina je komisija 29. studenoga 1991. zaključila da je SFRJ u procesu dezintegracije, stoga su članice odlučile priznati neovisnost jugoslavenskim republikama unutar postojećih granica, pod uvjetom da ispunjavaju demokratska

²⁶⁶ Hrvatska.eu. Povijesni pregled. Suvremena Hrvatska. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (<https://croatia.eu/index.php/hr/home-hr/povijesni-pregled/suvremena-hrvatska>)

²⁶⁷ *Isto*

²⁶⁸ T. ERJAVEC, *Španovica*, 187.

²⁶⁹ *Isto*, 191.

²⁷⁰ *Isto*, 203.

načela. Tako su priznate neovisnosti Hrvatske i Slovenije 15. siječnja 1992., a 22. svibnja iste godine su primljene u Ujedinjene narode.²⁷¹

Primirje između hrvatskih snaga i JNA postignuto je u siječnju 1992., što je omogućilo mirovne operacije u Hrvatskoj, s uspostavom Zaštićenih zona UN-a na pobunjenim područjima. Na parlamentarnim i predsjedničkim izborima 1992. godine pobjedu je odnio HDZ, predvođen Franjom Tuđmanom.²⁷² Pod utjecajem SAD-a, ostvarena je suradnja u obrambenim i vojnim odnosima, a hrvatske snage izvele su uspješne operacije na području Bosne i Hercegovine, oslabivši srpske pobunjeničke snage u Hrvatskoj. Pobunjeničko vodstvo odbijalo je mirovne inicijative, međutim Hrvatska je 1995. putem vojnih operacija Bljesak i Oluja uspjela vratiti veći dio okupiranih područja.²⁷³ Pregovorima u Daytonu u studenom 1995., postignut je sporazum o mirnoj integraciji. Time je završeno razdoblje vojnih i političkih izazova u Hrvatskoj, gdje je izborna neovisnost i teritorijalna cjelovitost.²⁷⁴

Slika 19. Zemljopisna karta suvremene Hrvatske (izvor: <https://croatia.eu/index.php?view=article&lang=1&id=6>)

²⁷¹ Hrvatska.eu. Povijesni pregled. Suvremena Hrvatska.

²⁷² Isto

²⁷³ Isto

²⁷⁴ Isto

Nakon rata, u Pakracu je 1993. godine osnovana neprofitna Zavičajna zajednica Španovčana. Zajednica je osnovana sa ciljem ujedinjenja potomaka Španovčana, međusobnog druženja i pomaganja, kao i oživljavanja običaja i očuvanja od zaborava. Zajednica se također bavi problematikom povrata konfiscirane imovine te potiče povratak Španovčana i njihovih potomaka u mjesto.

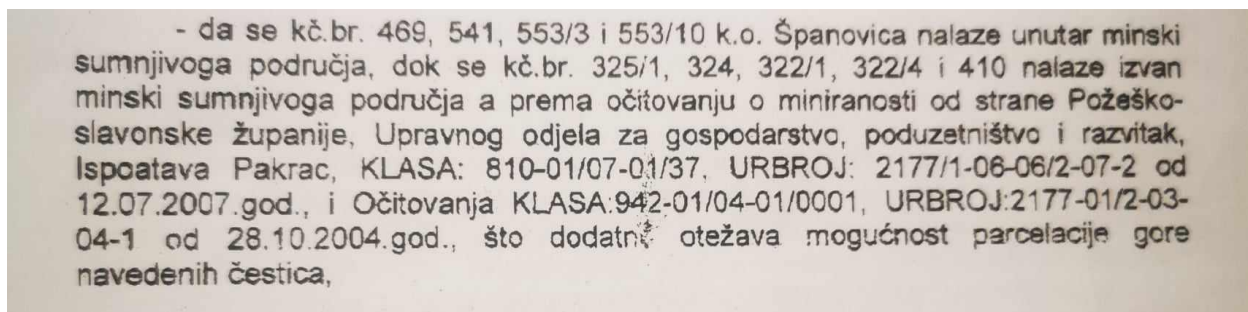
Danas se na potezu ceste koja prolazi Španovicom nalazi oko 60 kuća, što razrušenih, što obnovljenih. One koje su obnovljene često ne izgledaju dovršene – većina ih je bez fasade, mnoge bez ograđene okućnice. Od ostalih objekata koje danas postoje u Španovici važno je spomenuti obnovljeni Vatrogasni dom i groblje, kao i zajedničku grobnicu 142 stradala Španovčana koju posjećuju potomci svakog blagdana Duhova kao i 5. i 6. listopada. Zajednica Španovčana od osnutka do danas broji uspjehe poput krčenja groblja, izgradnju spomen obilježja 1998. godine, izgradnju spomenika masovnoj grobnici, obnovu vatrogasnog doma i spomen prostora oko njega što uključuje i zvonik crkve izgrađen 1996. godine.

Od 11 obitelji koje su preseljene u Gašince, danas na popisima možemo pronaći samo 1 prezime, dok se 5 Španovačkih prezimena spominje u širokoj okolini tog sela. Ostala Španovačka prezimena možemo naći diljem cijelog svijeta, dok Španovica, po popisu stanovništva iz 2021. godine, broji svega 14 stanovnika – 9 muškaraca i 5 žena.

Danas potomke još uvijek muče mnogi problemi vezani za očevinu i djedovinu. Naime, nakon osamostaljenja Hrvatske, Zastupnički dom Sabora Republike Hrvatske 11. listopada 1996. donio je odluku o proglašenju Zakona o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine čijim člancima naređuje povrat konfiscirane imovine prijašnjem vlasniku kao i pravo naknade u novcu ili vrijednosnim papirima u slučaju da povrat imovine nije moguć.²⁷⁵ Ovim je zakonom određeno da se i Španovica vrati žiteljima i potomcima žitelja Španovice, te isti stupaju u proces povrata iste ili već sljedeće godine.

²⁷⁵ Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine. Narodne novine. Izdanje 92/1996.

Do 2024. godine, putem katastarskih pregleda možemo pronaći samo nekolicinu starih Španovačkih prezimena upisane na posjede koji se nalaze u Španovici – ona danas većinski pripada Republici Hrvatskoj. Putem istih možemo pronaći da vlasništva nad Španovicom imaju i grad Pakrac, Hrvatske Šume, Vodovod te društvo s ograničenom odgovornošću Mipa Oasi.

Slika 20. Dio djelomičnog rješenja ureda državne uprave u Požeško-slavonskoj županiji, ispostava Pakrac, 18.09.2007. (izvor: osobni arhiv autorice)

Sam proces povrata imovine država nije učinila niti jednostavnim niti brzim – procesi koji su započeli još 1997. godine do 2024. godine nisu dovršeni, a država za razlog tome navodi razne čimbenike – od spore administracije do čišćenja miniranih područja. Ista se ne očituje prilikom komunikacije putem elektroničke pošte i telefonskih poziva o rješavanju problema, niti pristupa odgovaranju na postavljena pitanja. Također je bitno spomenuti da se Ministarstvo unutarnjih poslova očitovalo u siječnju 2024. godine po pitanju miniranosti područja Španovice – prema Ravnateljstvu civilne zaštite cjelokupno područje Grada Pakraca, uključujući Španovicu, se ne nalazi u minski sumnjivom području. Osim povrata imovine, RH se u svojim rješenjima putem Ureda državne uprave izjašnjava da zemljišta koja se nalaze u građevinskoj zoni trebaju biti vraćena u naturi, dok za ona u poljoprivrednoj zoni ne postoji mogućnost vraćanja u naturi, stoga nude mogućnost zamjenskog zemljišta ili prihvaćanja obveznica Republike Hrvatske. O procijenjenoj vrijednosti samih poljoprivrednih zemljišta dovoljno je navesti da u istom izlaže da naknada za oduzeto poljoprivredno zemljište, u površini od 2150 m², iznosi 13.511,59 kn (1.793,30€) koje bi potomci trebali podijeliti između sebe.

Dok Španovčani čekaju povrat svoje imovine i nekretnina, Republika Hrvatska za to vrijeme eksploatira resurse istih kao i neka poduzeća. Sjeverno rijeke Pakre, nalazi se eksploatacijsko polje kremenog pijeska koje zauzima površinu od 33 ha, a čije je ukupna količina rezervi u ležištu oko 5,2 milijuna tona. Navodi se u literaturi da su do 2009. godine na tom eksploatacijskom polju

izvedeni samo istraživački radovi, ali da je utvrđena planirana godišnja eksploatacija kremenog pijeska oko 100 000 tona, za vrijeme 52 godine. Ovakav pijesak predstavlja potencijalnu industrijsku sirovinu za uporabu u staklarskoj i ljevaoničkoj industriji.²⁷⁶ Istovremeno, za kamenolome koji se nalaze na konfisciranoj imovini predaka, potomcima je ponuđen iznimno mali iznos naknade za prijašnje eksploatacije.

Konačno, ime Španovice se pojavljuje u medijskim sadržajima sve više. Na 18. Liburnija Film Festivalu u kolovozu 2020. godine, najstarijem festivalu dokumentarnog filma u Hrvatskoj, predstavljen je film pod nazivom *Ono drugo selo* redatelja Jadrana Bobana i scenaristice Vesne Kesić u trajanju od 73 minute. Film je osvojio posebno priznanje žirija, međutim među Španovčanima nije dobro prihvaćen.²⁷⁷ Stvaratelji filma odlučili su kroz film izazvati sjećanja i zapisanu povijesti te njihovu vjerodostojnost kroz razgovor sa bivšim, protjeranim Španovčanima, onima koji su trenutno tamo naseljeni te ljudima iz okolnih sela koji su preživjeli Drugi svjetski rat. Kroz film se također provlače i nedokazive ili krive činjenice, a dodatno je zanimljivo što u filmu mnogi sugovornici jasno izjavljuju da ne znaju što se točno dogodilo na prostoru na kojem trenutno žive te da ne znaju priču o Španovici, iako sudjeluju u dokumentarnom filmu koji se bavi tematikom tog prostora i vremena. Dodatno, film i neki od sudionika su u suprotnosti sa činjenicama koje je Tonči Erjavec iznio u svojoj knjizi.

Reakcije na film od strane preživjelih Španovčana bile su brze – dva mjeseca nakon predstavljanja filma, Španovčani i njihove obitelji, zajedno sa predsjednikom Hrvatskog žrtvoslovnog društva, Antom Beljom, uputili su prosvjedno pismo autorima, urednicima i producentima filma u kojem navode razloge nezadovoljstva objavljenog. Pismo navodi da se netočno i nejasno prikazuje povijest Španovice, da se pokušavaju izjednačiti žrtva i počinitelj zločina, dok se autori pokušavaju prikazati kao objektivni i umjereni promatrači iako u isto vrijeme izostavljaju spomenuti drugi dio povijesti. Dalje se navodi kako se stradanje Španovčana spominje samo na jednostran i fragmentiran način, što je daleko od onoga što su očekivali od dokumentarnog filma.²⁷⁸ Doista, Vesna Kesić navodi neke netočne činjenice u svome radu poput izjave da su austrougarske vlasti

²⁷⁶ Tomislav BUNGIĆ, *Eksploatacija i uporaba kremenog pijeska u Republici Hrvatskoj*, diplomski rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Rudarsko-geološko-naftni fakultet. 2011., 5.-6.

²⁷⁷ Liburnija film festival (<https://www.liburniafilmfestival.com/Arhiva/18.-LFF/Filmovi/Ono-drugo-selo>)

²⁷⁸ Mihaela TIKVICA, "Ante Beljo o filmu *Ono drugo selo*" (<https://narod.hr/hrvatska/ante-beljo-o-filmu-ono-drugo-selo-novac-hrvatskih-poreznih-obveznika-trosi-se-na-iskrivljavanje-istine-o-srpsko-partizanskom-masakru-u-spanovici>)

naselile neke šumarske radnike na područje Španovice. Poznato je da su Španovčani radili i otkupili zemljišta u Španovici te svojim rukama podigli svoje domove, kao i da su kredite, kojima su platili zemljišta, otplaćivali narednih 30 godina. Neosporan je i ton kojeg dokumentarni film nosi kao i termini koji se koriste u svrhu opisa sela u prošlosti i sadašnjosti. Dokumentarac koji je izazivao vjerodostojnost sjećanja preživjelih u nekim trenucima daje dojam kao da pokušava ispraviti ili utvrditi drugačiji dojam o selu koristeći kadrove pune faune i flore, mirne glasove narativa i nekolicinu osoba koje imaju povezanost sa selom.

Od ostalih zanimljivih događanja u okolici moramo navesti obnovu spomenika Vojina Bakića u mjestu Kamenska, 15 kilometara udaljenom od Španovice. Spomenik je srušen u veljači 1992. godine, a u rujnu 2023. godine podignuta je multimedijalna instalacija u sklopu multimedijalnog događaja pod nazivom "Tišina koja je srušila spomenik". Sami događaj nije prošao bez reakcije iz više razloga. Spomenik je nosio ime "Spomenik pobjedi naroda Slavonije" u čast poginulim partizanskim borcima i žrtvama fašističkog terora tih prostora te je službeno bio posvećen Šestom slavonskom korpusu NOVJ-a, a rekonstrukcija je omogućena suradnjom i organizacijom Srpskog narodnog vijeća, Hrvatskih šuma i vlade Republike Hrvatske. Kao razlog za obnovu navodi se da je spomenik prije rušenja bio najznačajnije djelo baštine na prostoru Hrvatske.²⁷⁹ Zanimljivo je spomenuti da se u dostupnim izvorima ne navodi nikakav podatak o financiranju projekta, kao i da prilikom pokušaja uspostave komunikacije sa Srpskim narodnim vijećem nismo dobili odgovor na pitanje koliko je projekt koštao i tko ga je financirao. Postavlja se, naravno, i pitanje zašto je bilo važno u današnjoj atmosferi i na tom području, koje još uvijek ima mnoge otvorene rane, posvetiti ovoliko pažnje spomeniku, koji ne nosi isključivo umjetničku vrijednost.

Vedriju stranu Španovčana danas možemo opet vidjeti u uredništvu Josipa Puljančića koji je 2024. objavio Šternkukera – zbirku humorističnih igrokaza na ravnogorskom govoru u kojoj je prikupljeno 9 igrokaza autora Nikole Nikice Majnarića, Ljiljane Vidmar Erjavac, Antuna Tončija Erjavca, Josipa Poljančića, Drage Jurkovića i Nedeljke Poljančić. Tekstovi objavljeni u knjizi čuvaju dio ravnogorskog govora i baštine.²⁸⁰

²⁷⁹ Projekt "Tišina koja je srušila spomenik". (<https://silence-monument.com/hr/o-projektu/>)

²⁸⁰ Marinko KRMPOTIĆ, "Predstavljena knjiga "Šternkuker", puna ravnogorskih humorističnih igrokaza" (<https://www.novolist.hr/rijeka-regija/gorski-kotar/predstavljena-knjiga-sternekuker-puna-ravnogorskih-humoristicnih-igrokaza/>)

Nalazimo se u vremenskom okviru gdje tradicionalni izvori znanja poput pisane literature nisu jedini izvori – zainteresirani mogu o Španovici čitati u novinskim člancima i na pojedinim stranicama koji se još uvijek bave zavičajnom povijesti, međutim stručne literature s provjerenom i detaljnom obradom podataka još uvijek nedostaje, a okvir za stvaranje iste se smanjuje obzirom da je podatke teško prikupiti jer je živućih Španovčana, koji mogu posvjedočiti o njejoj kulturi, tradicijama i jeziku, iz godine u godinu sve manje.

8. ZAKLJUČAK

Španovica, mjesto smješteno na putu između Pakraca i Požege, postojalo je manje od 75 godina, a u tome razdoblju je uspjelo razviti specifičnu kulturu, jezik i običaje naspram sela koje su ju okruživala. Žitelji Španovice bili su radišni i marljivi ljudi što se iskazivalo u infrastrukturi i čistoći sela, kao i naprednoj industriji. Selo je bilo miješanih političkih uvjerenja i vjere, a kroz svoj su se vijek trudili graditi suživot sa onima koji su ih okruživali.

Španovački stil života pratio je zbivanja na nacionalnoj razini, modernizirao se, a obrazovne, političke i nacionalne ideje brzo su postajale dio sela, prateći utjecaj buđenja svijesti u hrvatskom narodu diljem zemlje.

Možemo iz prezentiranog zaključiti da je o Španovici izgrađena slika isključivo ustaškog središta po propagandi Nezavisne Države Hrvatske kao i Narodnooslobodilačkog pokreta. Španovicu su činili i oni koji su se protivili ratu (adventisti); oni koji su se protivili nasilju nad srpskim selima (većina civilnog stanovništva i nezanemarivi pripadnici Pripremne bojne), kao i oni koji su vjerovali u partizanski pokret i stradali od ustaškog pokreta, kojeg su navodno podržavali. Zanimljiva činjenica je ujedno što se jako često zaboravlja spomenuti i humanost ljudi koji su činili to selo, ali se ne zaboravlja učestalo naglašavati monstroznost činova koje su pojedinci, nekada i pod prisilom, činili.

Nadalje možemo zaključiti da su Španovčani kolektivno osuđeni i kažnjeni tijekom jugoslavenskog režima, nekada kažnjeni oduzimanjem života, a kasnije oduzimanjem imovine, sloboda i društvenih privilegija.

Hrvatski ustav propisuje člankom 31. da se nikome ne može ponovo suditi niti ga se može kazniti u kaznenom postupku za kazneno djelo za koje je već oslobođen ili osuđen. Ako prihvatimo činjenicu da je Španovica "kažnjena" paljenjem i progonom, možemo utvrditi i da je protuustavno taj isti progon vršiti i danas. Nedvojbeno je da današnji Španovčani žive svoju kaznu čak i 82 godine nakon presude i izvršavanja te presude, obzirom da im još uvijek nije omogućen povratak na očevinu i djedovinu, kao i činjenice da se o konačnom povratku, tj. prestanku progona, ne govori i ne dobiva odgovor od nadležnih tijela.

9. LITERATURA

- Nikica BARIĆ, "Kozara 1942. – sudbina zarobljenika, civila i djece", *Pilar*, br. 22/2016.
- Ozren BURIŠA, "Povijest crkve Reformnog pokreta adventista sedmog dana na području Lipika i Pakraca", *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik*, (gl. ur. Stjepan Benković), Pakrac 2012.-2013.
- Barbara BUDIMIR, *Partizanski ratni zločin u Španovici*, diplomski rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2023.
- Tomislav BUNGIĆ, *Eksploatacija i uporaba kremenog pijeska u Republici Hrvatskoj*, diplomski rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Rudarsko-geološko-naftni fakultet. 2011.
- Ante DELIĆ, *Djelovanje Ante Pavelića od 1945. do 1953*, disertacija, Zadar, 2016.
- Zdravko DIZDAR, "Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 28/1996.
- Tino DODIG, *Stare Hrvatske ceste*, završni rad, Šibenik, Veleučilište u Šibeniku, 2018.
- Državni zavod za statistiku. Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske. Stanovništvo. Naselja. Požeško-slavonska županija – broj stanovnika. Španovica.
- Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća I. dio (1800. do 1914.)*, Zagreb, Alineja, 2005.
- Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća II. dio (1914. do 1999.)*, Zagreb, 2005.
- Filip ĐUKIĆ, Marko PAVELIĆ, Silvijo ŠAUR, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu - Bojišta, stradanja, društvo*, stručni rad, 2015.
- Tonči ERJAVEC, *Španovica. Kronika nastajanja i nestajanja*, Zagreb, Novi Liber, 1992.
- Antun HERLJEVIĆ, Ravana Gora, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, 10/1965., br. 1964-1965.
- Violeta HERMAN KAURIĆ, *Krhotine povijesti Pakraca*, Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest: podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004.
- Slavica HREČKOVSKI, Mile KONJEVIĆ, *Radnički i narodnooslobodilački pokret u Pakracu i okolini*, Općinski komitet SKH Pakrac i Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1970.
- Hrvatska.eu. Povijesni pregled. Suvremena Hrvatska. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (<https://croatia.eu/index.php/hr/home-hr/povijesni-pregled/suvremena-hrvatska>)

Dino KRIČKIĆ, "Tajne službe kao represivna oruđa totalitarnih režima 20. stoljeća", *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, (gl. ur. Miroslav Kujundić), 1/ 2009., br 1.

Liburnija film festival. (<https://www.liburniafilmfestival.com/Arhiva/18.-LFF/Filmovi/Ono-drugo-selo>)

Marinko KRMPOTIĆ, "Predstavljena knjiga "Šternkuker", puna ravnogorskih humorističnih igrokaza" (<https://www.novilist.hr/rijeka-regija/gorski-kotar/predstavljena-knjiga-sternkuker-puna-ravnogorskih-humoristicnih-igrokaza/>)

Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije (1918.-1991.)*, Zagreb, Naklada Pavičić, 1998.

Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, Naklada Pavičić, 2002.

Silvestar MILETA, "Preteča komunističkog pokreta: socijalna demokracija u Hrvatskoj i Slavoniji 1890.-1914. i njena veza s građanskim opcijama napredne omladine i Hrvatske napredne stranke", *Časopis studenata povijesti Pro tempore*, VII/2016., br. 10-11

Drago MOJŽEŠ, "Kršanska adventistička crkva u Lipiku", *Zbornik povijesnog društva Pakrac – Lipik*, (gl. ur. Stjepan Benković), Pakrac 2012.-2013.

Mihaela TIKVICA, "Ante Beljo o filmu Ono drugo selo" (<https://narod.hr/hrvatska/ante-beljo-o-filmu-ono-drugo-selo-novac-hrvatskih-poreznih-obveznika-trosi-se-na-iskrivljavanje-istine-o-srpsko-partizanskom-masakru-u-spanovici>)

Projekt "Tišina koja je srušila spomenik". O projektu. (<https://silence-monument.com>)

Gordan VUKIĆ, *E - povijest pakračko - lipičkog područja*, Povijesno društvo Pakrac – Lipik

Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine. Narodne novine. Izdanje 92/1996. Datum tiskanog izdanja: 30.10.1996.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda. Borbe u Hrvatskoj 1942. godine. V. svezak. Knjiga 8. Vojnoistorijski institut jugoslavenske narodne armije. Beograd. 1955.

10. ŽIVOTOPIS

Zovem se Lucija Zrile, rođena sam 9. siječnja 1996. godine u Zagrebu. Završila sam osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje u Biogradu na Moru. Nakon dvogodišnjeg obrazovanja na Pravnom fakultetu u Splitu, upisala sam integrirani preddiplomski i diplomski

učiteljski studij 2016. godine. Ljubav prema povijesti gajim od malih nogu. Potomak sam preživjelih Španovčana s majčine strane, dok sam s očeve strane vezana za Oklaj. Povijesni narativ uvijek je bio dio moga života, stoga uživam obrazovati buduće generacije, trudeći se uvijek pružiti što objektivniju percepciju. Cilj mi je predočiti povijest na što jasniji i pregledniji način, kao i povezati isto s ljubavi prema odgoju i obrazovanju.

11. POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1. Sandžak Pakrac (izvor: http://digi-pakrac.com/pakrac-i-okolica-od-ranoga-srednje-vijeka-do-kraja-16-stoljeca/).....	3
Slika 2. Prikaz relacija povijesnih makadamskih cesta (izvor: Roko ČOVIĆ, <i>Utjecaj cestovne mreže na razvoj turizma u Republici Hrvatskoj</i> , završni rad, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet prometnih znanosti, 2015., dostupno na: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:).....	4
Slika 3. Zemljopisna karta Europe 1850. godine (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio</i> , 119.).....	6
Slika 4. Slika prijepisa originalnog zapisnika o sporu 1865. godine (Izvor: Z. ERJAVEC, <i>Španovački rodoslov</i> , 12.).....	9
Slika 5. Zemljovid Europe 1871. godine (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio</i> , 174.).....	10
Slika 6. Ilustracija stare Španovice (izvor: osobni arhiv autorice)	11
Slika 7. Prikaz naselja pakračkog kraja prema narodnosnoj većini 1900. godine (izvor: http://digi-pakrac.com/pakracki-kraj-u-18-i-19-stoljecu/).....	15
Slika 8. Zgrada pučke škole u Španovici (izvor: T. ERJAVEC, <i>Španovica</i> , 68.)	16
Slika 9. Zemljovid Europe 1913. godine (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe I. dio</i> , 278.).....	18
Slika 10. Španovčani u odorama austro-ugarske vojske, ca. 1918. (izvor: osobni arhiv autorice)	19
Slika 11. Zemljovid Europe 1938. - 1939. (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio</i> , 78.).....	25
Slika 12. Španovačka remenarska radionica, ca. 1941. (izvor: osobni arhiv autorice)	32
Slika 13. Španovačke djevojke na tečaju šivanja, između 1930. i 1940. (izvor: Zavičajna zajednica Španovčana).....	33
Slika 14. Crkva svetog Duha izgrađena 1929. u Španovici (izvor: Zavičajna zajednica Španovica)	35
Slika 15. Vjernici KAC Španovica 1930-ih (Izvor: D. MOJŽEŠ, "Kršćanska adventistička crkva u Lipiku", 9.)	37

Slika 16. Zemljovid Europe od svibnja 1941. do prosinca 1943. (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio</i> , 151.)	40
Slika 17. Plan napada na Španovicu (izvor: T. ERJAVEC, <i>Španovica</i> , 126.).....	47
Slika 18. Zemljovid Europe 1965. godine (izvor: D. DUKOVSKI, <i>Povijest srednje i jugoistočne Europe II. dio</i> , 258.).....	53
Slika 19. Zemljopisna karta suvremene Hrvatske (izvor: https://croatia.eu/index.php?view=article&lang=1&id=6)	59
Slika 20. Dio djelomičnog rješenja ureda državne uprave u Požeško-slavonskoj županiji, ispostava Pakrac, 18.09.2007. (izvor: osobni arhiv autorice).....	61

12. POPIS TABLICA

Tablica 1. Brojčani prikaz odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju NDH 1941.-1945. godine (izvor: Zdravko DIZDAR, "Brojidbeni pokazatelji odnosa vojničkih postrojbi na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945. godine", <i>Časopis za suvremenu povijest</i> , 28/1996, 197.)	39
--	----